

Els comtes d'Urgell, promotors artístics

Alberto Velasco González · Francesc Fité i Llevot

La dinastia dels Ermengols

No és fàcil d'abordar l'anàlisi de les empreses artístiques dels comtes d'Urgell corresponents a la primera dinastia, tot i que la documentació conservada permet fer una mínima aproximació a partir de les donacions i testaments. D'aquests moments més reculats de la història del comtat, la figura del comte Ermengol I (992-1010) és la més reeixida des del punt de vista de la promoció artística. El seu testament de 1007 és eloqüent no solament pel que va deixar a la catedral de la Seu d'Urgell, sinó pel gran nombre de donacions que va estipular per a altres esglésies i centres religiosos, com les cinc unces d'or que va llegar "ad opera" a la catedral de Santa Maria de Girona, les trenta destinades a una "tabula ante altare" —un frontal d'altar— per al monestir de Sant Cugat del Vallès, o les cinc que va deixar a Santa Maria de Gòsol per l'adquisició de llibres. Tanmateix, la donació més interessant és l'efectuada "ad sancti Egidi cenobii", dels "meos schacos ad ipsa opera de ecclesia" (BARAUT 1980, 131-132), que cal considerar la referència més antiga al joc d'escacs a l'occident cristià. Com ja vam apuntar en un altre treball (VELASCO-FITÉ 2009, 586-588), es tractava del monestir de Saint-Gilles-du-Gard (França), entre Nimes i Arles, i segons llegim en una descripció del Codex Calixtinus¹, és possible que aquestes peces, que eren segurament una producció fatimí en cristall de roca, es reaprofitessin com a ornament de l'arca de les relíquies del sant titular².

Fruit de la promoció comtal —total o parcial— en temps dels primers Ermengols conservem almenys tres grans edificis que es poden considerar emblemàtics. El primer d'ells és la catedral de la Seu d'Urgell, centre espiritual del comtat que va rebre destacades donacions dels comtes, especialment en la seva primera fase (ADELL et al. 2000, 44-47 i 67-86; FITÉ 1995a, 140). En segon lloc, Santa Maria de Solsona, seu d'una canònica on van ser sebollits Ermengol V (1092-1102) i Ermengol VI (1102-1154), segons consta als seus testaments (1103 i 1143), i probablement Ermengol IV (1065-1092) (VILLANUEVA 1976, 169 i 175-177; CORREDERA 1973, 73 i 90-92)³. En tercer lloc tenim el temple parroquial de Santa Maria d'Agramunt, segurament també afavorit pels comtes, atès que la vila es va convertir en l'epicentre econòmic dels seus dominis senyorials⁴.

Des del punt de vista de la promoció arquitectònica segueixen en importància els castells de Ponts i Montmagastre, amb sengles temples molt notoris avui encara conservats. Ermengol VI pretenia que l'església romànica de Sant Pere

1. "(...) hay engarzadas trece piedras de cristal de roca, unas a modo de escaques, otras en forma de manzanas o granadas" (BRAVO 1989, 44).

2. A l'igual que es va fer amb unes peces similars amb l'arca de Sant Felices de Sant Millán de la Cogolla (NIETO 2009, 84-85). La donació del comte s'ha d'analitzar al costat d'una dada molt similar i poc posterior en el temps, el testament d'Ermensenda de Carcasona (1058), vídua del comte de Barcelona, que va deixar al mateix monestir els "suos eschacos christallinos ad tabulas" (GIL 2004, 532, doc. 188), que potser també es van emprar en la decoració del reliquiari esmentat. Aquesta coincidència en la donació d'uns mateixos objectes a un mateix monestir per part de dos membres de nissagues comtals diferents és un fet que no pot passar-se per alt, i que en el futur caldrà estudiar amb deteniment.

3. El temple, convertit en certa manera en panteó comtal, va gaudir per aquest motiu d'aportacions substancials que permeten entendre la importància del projecte romànic realitzat durant el segle XII (PLANES 1987, 278-289; BARRAL 1994, 145-155)

4. El 1163 el comte Ermengol VII concedia carta pobla a la vila i l'afavoria en el seu creixement urbà per la banda de llevant, on es va erigir l'església a partir d'aquesta data. A més, el 1238 el comte Ponç I va concedir als agramuntins la facultat d'administrar justícia davant del portal de l'església major. Vegeu PUIG i CADAVALCH et al., 1983, vol. III-1, 178-181; FITÉ 1984, 11-17; PONS-PUIGFERRAT 1997, 493-495.

de Ponts fos seu d'un monestir benedictí, però va acabar convertint-se en una canònica agustiniana (1169) com sant Miquel de Montmagastre, que fou fundada per Ermengol I i dotada novament el 1054 per Arnau Mir de Tost. El temple es va bastir a la segona meitat del segle XI, i posteriorment va ser objecte de diferents ampliacions⁵. El fortíssim castell de Montmagastre va perdurar fins l'època moderna, però va patir diferents destruccions i incendis, com el que al segle XV va destruir l'arxiu comtal amb la documentació de cancelleria. Sense dubte, era un dels centres de poder més significats de la nissaga d'Urgell.

Els nous interessos espirituals de la casa comtal van propiciar l'erecció de nous edificis. És el cas del monestir premonstratenc de Santa Maria de Bellpuig de Les Avellanes que va tenir com a gran promotor a Ermengol VII (1154-1184) (FITÉ, en premsa), o del monestir cistercenc de Santa Maria de les Franqueses, fundat el 1186 per la seva muller, la comtessa Dolça de Provença (CORREDERA 1973, 114). El matrimoni va elegir Bellpuig de Les Avellanes com a lloc de sepultura, i això molt possiblement va afavorir que, en el futur, els comtes del casal dels Cabrera distingissin també aquest monestir. L'arribada dels cistercencs, els ordes militars i posteriorment els mendicants van marcar les directrius d'una nova espiritualitat que va influir en les pràctiques de devoció dels Urgell. Això permet explicar que alguns membres de la família comtal elegissin com a llocs per ser-hi enterrats els monestirs de Santa Maria de Poblet o de Sant Hilari de Lleida, de l'orde de l'Hospital, en comptes dels temples de les canòniques agustinianes com Solsona, escollits fins aleshores.⁶

El casal dels Cabrera: Ermengol X i el panteó comtal del monestir de Bellpuig de Les Avellanes

En el cas dels comtes del llinatge dels Cabrera, val a dir que van continuar la línia de promoció artística iniciada pels Urgell. Va destacar Ermengol X (1267-1314), que va dictar un testament el 1314 que és clau per comprendre el que apuntem. Entre les deixes més importants destaca la fundació del monestir de Sant Domènec de Balaguer, per al qual va ordenar que fossin adquirits calzes de plata, creus, robes i ornaments en general (MONFAR 1853, II, 51; TIMONEDA 1880, 85-86; FITÉ 1997, 149-152; GIRALT 2002, 226-229). Tanmateix, la deixa més celebrada pel que fa a les seves empreses artístiques ha estat la relativa al panteó funerari familiar que va impulsar al monestir de Bellpuig de Les Avellanes (ESPAÑOL 1995, 149-183; FITÉ 1997, 130-140; ESPAÑOL 2007a, 80-86)⁷. A banda del seu sepulcre, i malgrat que al document no ho detalla,

5. GABRIEL 1994, 411-414, FITÉ 1994c, 185-187; CATALÀ 1979, 264-275.

6. Al seu testament de 1208 Ermengol VIII va expressar la voluntat de ser sebollit a l'hospital d'Amposta, de l'orde de sant Joan de Jerusalem, tot i que Monfar declara haver vist la seva tomba a Poblet, on sembla que una donació seva havia permès l'inici de l'aixecament del claustre el 1208: "(...) en la capilla de los evangelistas, en una tumba de piedra, algo elevada del suelo, que está metida casi toda dentro la pared: estaba muy pintada de escudos y follajes; pero ahora poco se conoce la pintura, porque el tiempo la ha consumido" (MONFAR 1853, I, 434). Segons la historiografia domèstica allà també s'hi va enterrar la seva muller, Elvira de Subirats, al claustre de Sant Esteve, tot i que Monfar declara haver vist la seva tomba a sant Hilari de Lleida, el mateix monestir on va demanar ser enterrada la seva filla, la comtessa Aurembiaix (1231), i també Ponç IV de Cabrera (I d'Urgell) (1243). Una altra tradició fa a Ponç sebollit a Bellpuig de Les Avellanes (MONFAR 1853, I, 447, 505 i 529). Vegeu CORREDERA 1973, 121-124, 134, 138-139, 147 i 197; VILLANUEVA 1976, 187-188, 190, 196-197, 219-220, ap. XXVI, XXX; ESPAÑOL 1995, 182; GONZALVO 2007, 29-30.

7. El testament d'Ermengol X és realment interessant tant per les deixes que s'estipulen, com per algunes de les clàusules, com la que assenyala que en matèria heràldica les armes d'Urgell no havien de barrejar-se amb cap altra per part dels seus descendents, seguint un costum habitual en l'època. Va llegar 300 doblons d'or, un cavall i un arnés per costejar els seu sepeli, i 1.000 auris més per a la construcció de l'església del monestir. Entre la resta de deixes que trobem destaca una de 1.000 morabatins per als monestirs de les Franqueses i Poblet, 200 als cistercencs de Vallverd de Tragó, i altres quantitats importants als monestirs de les Parrelles, Vallbona, el Pedregal, Vallsanta, Bonrepòs, Montserrat, Sant Domènec i Sant Francesc de Lleida, entre altres. També destaquen deixes a diferents esglésies del comtat

també va fer erigir una tomba per al seu germà Àlvar (*1299), vescomte d'Àger i candidat a succeir Ermengol en no tenir aquest descendència; així com un altra, doble, per als seus pares, Àlvar I (1243-1267) i Cecília de Foix. La idea de convertir el monestir en panteó del seu llinatge era quelcom completament innovador, ja que no hi ha constància a les nostres terres d'iniciatives similars. Val a dir que Ermengol X s'emmirallà en el panteó creat pel rei Jaume II a Santes Creus, que a la vegada, s'havia inspirat en els mausoleus dels Anjou a Sicília. Aquest tipus d'iniciatives es convertiran en una nova forma de prestigiar els llinatges més enllà de la mort, jugant-hi l'heràldica un paper bàsic d'identificació i enaltiment familiar.

El projecte d'Ermengol X a Bellpuig de Les Avellanes contemplava la construcció d'un nou temple prou sumptuós i ampli per allotjar aquests sepulcres comtals. Es va cridar a un equip de picapedrers aliens al llenguatge romànic que va aixecar una església d'una nau amb un llarg transepte amb dobles absidioles —en la línia de Vallbona de les Monges—, la qual ha esdevingut un exemple del primer gòtic dins les terres del comtat. Desconeixem quan fou endegat el projecte constructiu, tal com el dels sepulcres, tot i que sabem que la tomba d'Ermengol X ja s'havia realitzat el 1314, segons esmenta el comte al seu testament.

Els sepulcres avui es conserven al Museu dels Cloisters de Nova York, després d'una atzarosa història que va culminar amb la seva alienació el 1906. En el seu moment eren molt innovadors tant pel seu format, amb figures jacents a l'aixopluc d'arcòsols, com per l'estil de la seva escultura, molt propera al Mestre d'Anglesola. Les tombes es van situar al presbiteri i absidioles adjacents, els llocs de més honor i també els més adients per gaudir de beneficis espirituals. La identificació dels personatges a qui corresponen les tombes ha estat problemàtica des dels temps de Monfar, Caresmar i Pasqual, tot i que temps enrere es va resoldre de forma molt convincent amb les propostes de Francesca Español, que va identificar la tomba més sumptuosa amb la d'Ermengol X, el promotor del conjunt; el sepulcre doble ubicat a la part de l'Evangeli del presbiteri, amb el dels seus pares, Àlvar I i Cecília de Foix; i el sepulcre més senzill i d'identificació més segura, ubicat a la primera absidiola del costat dret, amb Àlvar, germà del promotor (ESPAÑOL 1995, 149-183; ESPAÑOL 2007a, 80-86)⁸.

La tomba més interessant des del punt de vista tipològic i iconogràfic és la del promotor, Ermengol X. El sepulcre posa de manifest un aspecte habitual en les empreses artístiques comtals a partir d'aquell moment, la profusió d'elements heràldics com a sistema d'enaltiment familiar. A Bellpuig de Les Avellanes, aquestes armes no només apareixen als sepulcres, sinó que també les trobem al portal d'accés al temple i a la clau de volta del presbiteri, envoltada per sis escudets soldats als nervis (fig. 1)⁹. La policromia d'aquests emblemes de la clau es troba gairebé perduda, però encara conser-

com les d'Agramunt, Ponts, Albesa, Montmagastre, Àger o Castelló de Farfanya, entre altres. Cal apuntar que aquest era el seu segon testament, ja que se'n conserva un d'anterior (1272) en què demanava ser enterrat a Poblet, on era abat el seu oncle Andreu de Timor (MONFAR 1853, II, 48-52; CORREDERA 1973, 170-174).

8. No compartim la proposta d'identificació que s'efectua a GONZALVO 2007 perquè no s'adiu amb el que és preceptiu en la lògica funerària de l'època. Per exemple, en relació al sepulcre doble, no té sentit defensar que correspongui a Ermengol X i Dolça de Foix, muller d'Ermengol VII, dos personatges que van viure en moments massa allunyats en el temps i que, a més, no tenien cap vincle familiar directe. Una associació d'aquest tipus no té paral·lels en l'escultura funerària del moment. Altrament, Gonzalvo reclama que s'aportin documents que demostrin que aquest sepulcre doble és el del comte Àlvar I i Cecília de Foix, atès que els dos esposos es van retirar a Foix i, segons ell, amb molta probabilitat foren sebollits en aquella ciutat (GONZALVO 2007, 64). Tanmateix, l'esmentat historiador no té en compte un document clau en aquest assumpte, expurgat ja al segle XVIII per Jaume Caresmar, i que, estranyament, mai ha estat emprat en el debat que comentem. Es tracta del testament d'Àlvar I, signat a Castelló de Farfanya el 14 de març 1267, en què manifesta de forma meridiana que vol ser enterrat a Bellpuig de Les Avellanes, i deixa 500 doblons perquè així es faci (CARESMAR 1977, 190 i 195, nota 36; 261, ap. doc. VI).

9. És interessant la disposició d'aquests escudets al voltant de la clau de volta, la mateixa que ens apareixerà a les claus de Santa Maria de Castelló de Farfanya, i també a Santa Maria d'Almenar, un temple contemporani al de Bellpuig de Les Avellanes amb el que manté múltiples punts en comú.

Fig. 1. Clau de volta del presbiteri de l'església del monestir de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanes (Foto: Robert Porta)

ven restes que permeten deduir que n'hi havia de dos tipus: un que probablement mostrava l'escacat d'Urgell en or i sabre, i un segon quarterat en sautor del qual desconeixem les armes, tot i que tal vegada combinava l'escacat amb la cabra dels Cabrera¹⁰. El més interessant és que la tomba d'Ermengol X també presenta dos escuts quarterats en sautor a les impostes de l'arcosoli (Fig. 2), un tipus d'emblema que també apareix a la clau de volta de la primera capella del transsepte nord. El fet que trobem aquest tipus d'escut en els indrets apuntats esdevé un argument de pes per identificar aquest sepulcre amb el d'Ermengol X, ja que si les divises que figuren en ambu-

dues claus són les del promotor del temple, hem de deduir que la tomba, que llueix les mateixes armes, ha de ser la seva.

Els tres sepulcres que hem descrit i comentat breument, no eren les úniques tombes comtals que hi havia al monestir. Caresmar va veure el 1746 les restes d'un altre —que ell mantenia que pogués correspondre al comte Àlvar I, pare d'Ermengol X— a la capella on es venerava la relíquia de la santa Sandàlia de la Mare de Déu. Aquesta tomba “fue removida y rota durante las guerras”, i en aquell moment només restava “la base con su marco” del vas sepulcral, que fou destruït per construir una entrada al cambril on es trobava la relíquia (CARESMAR 1977, 190). Avui dia és difícil proposar una identitat per a qui va ser enterrat en aquest sepulcre, però no descartem que pogués tractar-se d'Ermengol VII, el fundador del monestir. Desconeixem, tanmateix, si aquesta tomba va formar part del mateix projecte que les anteriors.

La desaparició d'aquest altre sepulcre potser pot posar-se en relació amb una anomalia iconogràfica que presenta la tomba d'Ermengol X, la repetició de la cerimònia de l'absolució de l'ànima que apareix en l'espai que connectava el fons

10. En aquest sentit, el comte Guerau de Cabrera va combinar les armes dels Urgell i els Cabrera, i així ho veiem en un segell de cera del 1223 (SAGARRA 1908, 314, làm. I; SAGARRA 1915-1932, II, 8, cat. 282, làm. LXXXVII). Tanmateix, crida l'atenció que Ermengol X emprés aquesta heràldica quarterada, ja que en els exemplars sigil·logràfics que ens han pervingut sempre fa ús de les armes plenes d'Urgell (SAGARRA 1908, 316-317, làm. III; SAGARRA 1915-1932, II, 9-10, cat. 287-288, làm. LXXXVIII-LXXXIX; MATEU 1967, 27-30), tal com es palesa en la decoració escultòrica del frontis del seu vas sepulcral i en el desig expressat al seu testament que els hereus empressin només les armes d'Urgell (MONFAR 1853, II, 48-52). A la volta del presbiteri de Santa Maria de Castelló de Farfanya, en canvi, trobem una combinació heràldica que podria fer al·lusió a la seva persona, ja que un dels escuts que envolten la clau de volta mostra al camper l'emblema dels Cabrera. Tanmateix, és molt possible que la presència d'aquestes armes fos una concessió o record posterior a la mort d'Ermengol com més endavant veurem. Tornant sobre aquest escut quarterat en sautor de Bellpuig de Les Avellanes, cal fer notar que l'únic membre del casal d'Urgell que va utilitzar-lo en algun moment va ser Cecília de Comenge, muller del comte Jaume I, tal com veiem en un exemplar sigil·logràfic (SAGARRA 1915-1932, II, 10, cat. 289, làm. LXXXIX; MATEU 1967, 31). A banda d'aquest cas concret, en un armorial del segle XVI tornem a trobar un escut del comtat quarterat en sautor (RIQUER 1983, II, 391, fig. 38).

de l'arcòsoli i el jaçent, i que es repeteix just al bell mig de l'arcòsoli amb un nou relleu de format rectangular¹¹. Acompanyava originalment el primer dels relleus el sepulcre del vescomte Àlvar? Existeix la possibilitat que formés part del sepulcre comtal desaparegut al que es refereix Caresmar? A dia d'avui és difícil donar una resposta a aquestes preguntes, però si ens fixem en les descripcions antigues del sepulcre d'Ermengol X, veurem com Monfar i Caresmar destaquen també la presència d'altres elements avui desapareguts, entre ells una imatge de la Mare de Déu i el Nen (MONFAR 1853, I, 410; CARESMAR 1977, 68-69), la qual cosa demostra que amb el pas del temps la tomba va ser modificada i va perdre elements originals.

Sobre els sepulcres avui conservats a Nova York cal fer una precisió estilística que ajuda a entendre la penetració del llenguatge gòtic en l'escultura produïda dins les terres del comtat. En un principi la tomba de promotor, Ermengol X —identificada amb la d'Ermengol VII a les publicacions antigues— s'havia atribuït al Mestre d'Anglesola (DURAN 1932-1934, I, 25-26), una de les figures claus en la introducció de l'escultura gòtica a les terres de Lleida. Els darrers estudis, emperò, indiquen que l'execució del panteó va anar a càrrec d'un escultor molt proper a aquest artista, un mestre vingut de França que va encapçalar

un dels primers tallers gòtics d'escultura actiu a les terres de Lleida¹². Certament, el nexa entre les tombes de Bellpuig de Les Avellanes i les obres del Mestre d'Anglesola és molt proper, el que podria fer pensar en una relació personal dels seus artífexs o la pertinença a un mateix obrador. L'existència als territoris comtals d'altres obres del mateix entorn estilístic permet suposar que aquests escultors van poder gaudir, tal vegada, del favor comtal. Ens referim a la Mare de Déu de l'antiga església de Santa Maria d'Almatà (Balaguer) (cat. 7); a la Mare de Déu de Colobor (Àger) (cat. 8); i a la Mare de Déu de l'antic retaule major i l'escultura arquitectònica de determinades zones de Santa Maria de Castelló de Farfanya —el retaule avui es conserva a l'església de Sant Miquel.

El treball al comtat d'Urgell d'aquests artistes, tots ells afins a l'estil de filiació francesa que caracteritza l'inici de les formes gòtiques en la plàstica escultòrica catalana, és possible que tingui alguna cosa a veure amb el paper de Santes Creus com a centre catalitzador del llenguatge més innovador que en aquells anys s'estenia per terres catalanes. L'estil i alguns dels temes de l'escultura del claustre de Santes Creus, així com de les tombes reials, han estat destacats en data recent

11. Aquesta anomalia ja fou destacada per ESPAÑOL 1995, 172; ESPAÑOL 2007a, 84

12. ESPAÑOL 2007b, 87-92; VELASCO 2009, 227-247; VELASCO 2011a, 209-219; VELASCO 2014b, 218-220. Español no descarta que hi poguessin intervenir dos mestres diferenciats que, de ser així, estarien directament relacionats. Un va poder executar la tomba d'Ermengol X i el sepulcre doble del comte Àlvar i Cecília de Foix, mentre que el segon escultor seria l'autor de la tomba del vescomte Àlvar. Tanmateix, la coincidència en els tipus físics de tots els jaçents, la resolució de les figures i els estilemes en general van portar l'esmentada historiadora a defensar la intervenció d'un sol mestre (ESPAÑOL 2007b, 87-92), que en aquest mateix catàleg (cat. 7) l'autora bateja amb l'apel·latiu de "Mestre de Bellpuig de Les Avellanes".

3

O rei o res.
La fi del comtat d'Urgell

Els comtes d'Urgell,
promotors artístics

Fig. 2. Escut heràldic en una de les impostes de l'arcòsoli del sepulcre d'Ermengol X al monestir de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanes (Foto: Francesc Fité)

per Francesca Español com a evidents mostres de la penetració a Catalunya de l'art radiant francès. La manera de fer dels dos escultors que van treballar pels comtes d'Urgell no s'ha detectat a Santes Creus, però és evident que el seu estil és comú al dels mestres que sí que hem documentat treballant al monestir tarragoní, com són Bartomeu de Girona, Reinard des Fonoll, Pere Bonhull, Bernat de Pallars o Francesc de Montflorit, uns noms alguns dels quals són d'evident origen forà i als quals no sempre és fàcil atribuir obra conservada. A partir dels projectes desenvolupats a Santes Creus, aquest grup d'escultors van introduir interessants novetats que obliguen a considerar aquest monestir com un enclavament fonamental d'avantguarda estètica i de difusió cap a altres indrets del Principat (ESPAÑOL 2002, 47-52; ESPAÑOL 2011, 165-201).

L'arribada d'aquestes formes al comtat d'Urgell l'atestem en l'activitat dels escultors mencionats, que van treballar en projectes promoguts directament pels comtes. Ermengol X s'havia inspirat en el projecte de panteó reial dissenyat per Jaume II a Santes Creus per materialitzar els sepulcres dinàstics de Bellpuig de Les Avellanes, per la qual cosa no descartem que l'arribada de l'escultor que havia de materialitzar aquest projecte i la d'altres artífexs del mateix entorn estilístic s'hagi d'explicar a través del coneixement que els comtes van tenir del que succeïa al monestir tarragoní. La presència de l'escut comtal en un dels capitells de la galeria oest del claustre ens parla novament d'aquestes confluències amb la casa d'Urgell¹³, atès que els escultors que van treballar-hi són protagonistes destacats del fenomen innovador que descrivim. Podria afirmar-se quelcom semblant per al monestir de Poblet, on els comtes tenien capella i on sabem que hi va treballar el Mestre d'Anglesola, que va executar el sepulcre de Ramon Folc VI de Cardona, encara conservat (VELASCO 2011a, 209-219)¹⁴.

D'altra banda, el gran projecte de panteó dinàstic de Bellpuig de Les Avellanes pot posar-se en connexió amb dos sepulcres sortosament conservats i destinats a sengles enclaus fonamentals del comtat. Ambdues tombes, a més, podrien formar part d'aquesta voluntat de perpetuació de la memòria de la nissaga d'Urgell i de les figures senyeres en la història del comtat. El primer d'aquests sepulcres és el del comte Ermengol IX (†1243), germà d'Àlvar I i oncle d'Ermengol X que va morir infant amb només vuit anys (MONFAR 1853, I, 530; CORREDERA 1973, 141). Es trobava ubicat al presbiteri de Santa Maria de Castelló de Farfanya, i es tractava d'una tomba de format petit i amb figura de jacent, amb l'heràldica comtal al frontis del vas sepulcral. Malauradament, jacent i vas es conserven per separat, atès que el primer va ser robat del lapidari de la Seu Vella de Lleida als anys seixanta del segle XX i avui es conserva al museu dels Cloisters de Nova York (inv. 1975.129), mentre que el sarcòfag és propietat del Museu de Lleida: diocesà i comarcal, que l'ha dipositat en data recent al Museu de la Noguera (cat. 10). Sembla que aquest sepulcre va poder erigir-se pels mateixos anys que els de Bellpuig de Les Avellanes, potser com a conseqüència o ampliació del panteó avellanenc (FITÉ 1997, 140)¹⁵.

El segon sepulcre al que volem fer al·lusió és el d'Arnau Mir de Tost, procedent de la col·legiata de Sant Pere d'Àger, i avui conservat a l'església parroquial de Sant Vicenç d'aquella vila (Fig. 3). La tomba d'aquest insigne personatge que va viure al segle XI es trobava a la galilea de la col·legiata, però al segle XIV, segurament en temps de l'abat Hug de Cervelló i

13. Sobre la presència al claustre de Santes Creus de l'escut comtal partit en pal amb els pals d'Aragó i l'escacat vid. infra nota 33.

14. De la capella dels comtes, dita "dels Evangelistes", podria procedir una figura d'apòstol conservada al MNAC (inv. 9859) que llueix les armes plenes d'Urgell a la peanya (LIAÑO 2007, 132-133). L'escultura, que s'ha atribuït a Guillem Timor, podria situar-se als anys quaranta del segle XIV. En aquella capella es trobava sebellida Elionor, filla del comte Pere II i germana de Jaume el Dissortat (MONFAR 1853, II, 261).

15. Beseran va datar el sepulcre a mitjan segle XIV, i el va relacionar amb el grup d'obres relacionades amb Guillem i Pere Seguer (BESERAN 1993a, 173). Español, en canvi, el considera més antic i ressò directe dels sepulcres avellanencs (ESPAÑOL 1995, 179-182; ESPAÑOL 2007a, 86).

pocs anys després de dur-se a terme el projecte de Bellpuig de Les Avellanes, se'l va traslladar al costat dret del presbiteri per a honorar-lo com a fundador de la col·legiata i també del vescomtat d'Àger. Fotografies antigues (Institut Amatller d'Art Hispànic-Arxiu Mas) encara mostren el sepulcre en aquest emplaçament, tot i que molt mal·més. És possible que l'erecció d'aquest monument funerari fos una iniciativa d'Ermengol X, ja que els Cabrera situaven Arnau Mir de Tost en l'origen del seu tronc vescomtal, però no podem descartar que es materialitzés una mica més tard, sempre dins la primera meitat del segle XIV. A Àger, a més, també hi havia enterrat el comte Ermengol III i la seva muller Constança, tot i que desconeixem com eren les seves tombes (FITÉ 1985, 308; FITÉ 1997, 140-141).

Fig. 3. Sepulcre d'Arnau Mir de Tost procedent de la col·legiata de Sant Pere d'Àger, avui a l'església parroquial de Sant Vicenç de la vila (Foto: Francesc Fité)

Els comtes d'Urgell: sacralitat, imatge de poder i devoció mariana

La relació dels comtes d'Urgell amb diferents santuaris marians ubicats dins els seus dominis és un tema que no ha estat destacat per la historiografia, i que té importants implicacions en el terreny artístic. L'objectiu era associar la família a la voluntat i els designis divins, fer-se amb beneficis espirituals i, possiblement, obtenir alguns rèdits més pragmàtics¹⁶. Amb l'establiment de vincles propagandístics amb la Mare de Déu, la intercessora i protectora per excel·lència, els comtes pretenien legitimar-se com a dinastia i obtenir avals davant la població. En algun cas veurem, fins i tot, que el contacte dels comtes amb la Mare de Déu va ser directe en fer-se partícips d'aparicions marianes i de miracles que els avalaven davant els vassalls.

Els santuaris d'Almatà i Colobor són dos temples àmpliament afavorits pels comtes al segle XIV, i això fa pensar que algun membre de la família tingués quelcom a veure amb l'execució de les imatges marianes que allà s'hi veneraven (cat. 7-8)¹⁷. La talla d'Almatà és de petites dimensions i executada en fusta, i pel seu estil s'ha de posar directament en connexió

16. El tema s'ha estudiat amb un cert deteniment en relació a personatges molt propers com Ferran d'Antequera que, per exemple, va ser presentat al Compromís de Casp com el predilecte i l'escollit per Maria. Dies abans del setge de Balaguer, Ferran va peregrinar a Montserrat, per tal d'obtenir el favor de la Verge en la contesa bèl·lica (MACKAY 1987, 949-957; RUIZ 2009, 75-81).

17. Ermengol X va fer una deixa testamentària de 100 morabatins a l'església d'Almatà, i 100 més a la confraria que hi havia instal·lada, de la qual era membre. A banda, hi va fundar un aniversari perpetu (MONFAR 1853, II, 50). Cal tenir present que aquell era el temple on els comtes juraven els privilegis de Balaguer un cop assolien el poder, i així ho va fer el 1314 Alfons —fill del rei Jaume II—, i vint anys després el seu fill Jaume (SANAHUJA 1930b, 96). A Almatà, a més, va ser sebollida la comtessa Cecília de Comenge, i també el seu hereu, el comte Pere, que hi volia portar les despulles del seu progenitor, Jaume I. Pere també hi va fer traslladar les restes del seu

amb els sepulcres de Bellpuig de Les Avellanes. És de més qualitat que la de Colobor, que pertany al mateix grup estilístic, i podria ser que es realitzés en el marc d'alguna iniciativa comtal pels volts del 1314, data en què potser ja s'havia enllestit el projecte funerari de Bellpuig de Les Avellanes. Sigui com sigui, tenint en compte la cronologia que es dona habitualment al grup d'obres del Mestre d'Anglesola, tot sembla indicar que ambdues imatges van ser realitzades o bé cap al final del govern d'Ermengol X (*1314), o bé en temps de Teresa d'Entença (1314-1327).

Aquestes dues imatges ens serveixen per mostrar com, en temps de la segona i tercera dinastia d'Urgell, diferents comtes van mantenir vincles molt estrets amb determinats santuaris marians d'aquella àrea. És el cas de Jaume I, que va fer una important donació de 8.000 sous al de Colobor al seu testament de 1344 (PASTOR 2004, 75). El santuari, tal vegada fundat per voluntat comtal, es troba ubicat en el terme de l'antic llogarret de Colobor, que va desaparèixer arran de la Pesta Negra. Aquesta devoció es palesa de forma més evident en el cas d'Almatà, ja que les fonts recullen una tradició que presenta la imatge com un regal del comte d'Urgell després que se li aparegués (CAMÓS 1772, 251; SANAHUJA 1965, 341)¹⁸. Aquesta llegenda cal posar-la en relació amb una segona tradició, apuntada per Francisco de Zamora, que deia que els comtes d'Urgell s'enduïen la imatge "cuando iban a la guerra" (ZAMORA 1973, 226). El relat de Camós és fantasiós i irreal, però no descartem que s'emparés en el record d'una donació veritable, atès que el temple, que era la parroquial de Balaguer en aquell temps, va rebre donacions de diferents membres de la nissaga comtal. Això podria indicar que darrere l'execució de l'escultura hi hagués algun membre de la família, a l'igual que amb la imatge de Colobor.

També a la vall d'Àger es troba el santuari de la Mare de Déu de Pedra, bastit a sobre de la capella d'un castell del segle XI, amb un petit nucli de població proper. És probablement un altre dels centres religiosos marians potenciat per la casa comtal durant el segle XIV, segons deduïm d'un parell d'indicis. D'allà procedeix una imatge atribuïda al taller d'Aloi de Montbrai que, com veurem més endavant, va poder arribar a Pedra a través del comte Jaume I. Més evident és el vincle establert pel seu fill, el comte Pere II d'Urgell, que el 14 d'octubre del 1372 va adreçar-se a la Paeria d'Àger per informar de l'enviament de dos frares que desitjaven fer vida eremítica. Al comte li semblava que els santuaris de Colobor i Pedra eren bons indrets perquè s'instal·lessin, i per això sol·licitava que se'ls mostressin, que se'ls subministrés allò convenient i, en definitiva, que se'ls acollís. En una altra missiva demanava que se'ls compressin llegums, vi i carn salada i que es proveís els santuaris d'escudelles i altres eines necessàries (FITÉ 1985, 245-246).

La vinculació dels comtes amb santuaris marians de la regió cal estendre-la al de la Mare de Déu de Cérvoles, al terme d'Os de Balaguer. En aquest cas, Narcís Camós va recollir un fet corroborat per Ermengol X al seu testament (1314), en què explica la seva participació, l'any 1300, en la instal·lació al santuari d'una marededéu trobada, episodi que va restar plasmat en dos compartiments d'un retaule de finals del segle XV que embolcallava la miraculosa imatge, cremat durant la Guerra Civil Espanyola, però del qual es conserven fotografies antigues. En un d'aquests compartiments es mostrava l'aparició de la imatge, i en l'altre la processó que es va fer fins al santuari per procedir a la col·locació de la imatge i en la qual va participar el comte (CAMÓS 1772, 416; CARESMAR 1977, 242-243; MOLINA 1997, 5-24).

La història és similar a la de la Mare de Déu de les Parrelles, una escultura trescentista originària del desaparegut monestir de trinitaris, i que actualment es conserva a l'església de Santa Maria. Ermengol X va contribuir, primer, a la fundació de la comunitat i, posteriorment, va llegar 1.000 sous per a la fàbrica de l'església (MONFAR 1853, II, 49; SANAHUJA 1965,

fill Tadeu —sebollit originalment a santa Maria d'Agramunt. Un altre fill del comte Pere, Joan, va rebre sepultura a la mateixa tomba que el pare (SANAHUJA 1965, 295).

18. Monfar esmenta també que "las religiosas, para mejor consuelo suyo, la tienen dentro del monasterio con gran decencia y ornatos" (MONFAR 1853, I, 342).

350), cosa que ens parla sobre la relació amb la nissaga des dels inicis de la comunitat. Aquest fet podria justificar que un genèric comte d'Urgell aparegués participant d'una processó similar a la que hem vist a Cérvoles, segons va recollir el mateix Camós. El darrer va veure la imatge a mitjan segle XVII encara al seu emplaçament original, i la descriu presidint un retaule "muy antiguo, y tiene pintados misterios de Christo, y suyos y juntamente en un quadro de la parte de la pistola, tiene pintada la invencion de la Imagen (...) y la procession con que fueron à buscarla, con el acompañamiento del conde de Urgel, y muchissima gente" (CAMÓS 1772, 252-254). El testimoni de Camós és especialment valuós, ja que ens descriu un retaule actualment desaparegut, segurament d'època gòtica, pels termes en què s'hi refereix. Com a Cérvoles, l'episodi de la invenció de la imatge es plasma en aquest moble que la hostatjava, per fer remembrança de l'episodi. En aquest cas la llegenda no ens parla de cap comte en concret, però la participació d'Ermengol X en la fundació del monestir potser permetria establir un nou pont amb el cas de Cérvoles i fer-lo protagonista de l'episodi.

En una altra ocasió el llegendari popular recull que va ser el propi comte d'Urgell —novament, en genèric— qui va ser el protagonista d'un fet miraculós. Ens referim al miracle del pont d'Albesa, una història que narra com el comte va intentar arremetre contra els vassalls de la priora del monestir d'Alguaire, acció que va comportar-li la pèrdua de la vista en travessar el pont esmentat, i que no va recuperar fins que va reconèixer la seva injusta forma de procedir (CATALÀ 1979, 241). El miracle es troba representat en unes pintures del segle XVIII conservades al santuari del Merli d'Alguaire, en les quals el comte apareix identificat amb la inscripció "Ermengol", mentre que Narcís Camós fa protagonista de l'episodi a un desconegut Berenguer (CAMÓS 1772, 179). Desconeixem l'origen de la història, però potser té a veure amb el fet que al segle XIV —1331 i 1344— els comtes apareguin implicats en la construcció i acabament del pont, com més endavant veurem¹⁹.

Per la importància del monestir i la gran rellevància d'una relíquia que allà s'hi venerava, cal pensar que el santuari marí més important d'aquella zona era el monestir de Santa Maria de Bellpuig de Les Avellanes, on posteriorment els comtes s'hi van fer construir una residència. La relíquia era una sandàlia de la Mare de Déu que segons la tradició domèstica havia estat donada pel comte Ermengol VIII, i que procedia del saqueig de Constantinoble de 1204 (CAMÓS 1772, 256; CARES-MAR 1977, 97-98). És curiós, i a la vegada estrany, que Camós no descrigui cap imatge mariana al monestir, i més tenint present que d'allà és originària, en principi, una de les escultures gòtiques de la Mare de Déu més belles i representatives del gòtic a les terres de Lleida, la Mare de Déu de Bellpuig de Les Avellanes (ESPAÑOL 2003a, 332-334), avui conservada al Museu de Lleida: diocesà i comarcal (inv. 3772)²⁰. L'escultura mostra a l'alçada del ventre dos emblemes heràldics que formen part de la policromia, però que han perdut les armes que mostraven als respectius campers. La restauració recent a la qual ha estat sotmesa la imatge no ha permès trobar cap traça d'aquestes armes, però permetrien preguntar-nos al voltant del possible paper que els comtes van poder jugar en l'execució de la imatge. L'obra s'atribueix a Bartomeu de Robió i s'ha datat al darrer terç del segle XIV, per tant, en temps del comte Pere II d'Urgell. Com veurem més endavant, el comte Pere va poder ser el veritable donant de la relíquia de la sandàlia al monestir i, qui sap, si el responsable de l'arribada al monestir d'una imatge executada per un escultor de tanta qualitat com Bartomeu de Robió.

19. Sobre la relació dels comtes d'Urgell amb el monestir d'Alguaire vegeu ALTURO 2010, 37-39.

20. Procedent de la col·lecció de Charles Deering a Sitges, aquesta imatge ha estat adquirida en data recent per la Generalitat de Catalunya (2011) i dipositada al museu lleidatà. El primer testimoni sobre la procedència avellanenca de la imatge el trobem en una publicació del 1918 editada per la Revista de Arquitectura de Barcelona, destinada a difondre el llegat patrimonial atresorat per Deering al palau Maricel. Es reproduïx una fotografia de l'obra i al peu de la imatge llegim "Virgen esculpida en piedra, procedente de Bellpuig de las Abellanes" (ANÒNIM 1918, 48).

Ermengol X va morir sense descendència, i d'aquí que el comtat passés a mans de la seva reneboda Teresa d'Entença (1314-1327), esposa de l'infant Alfons, futur Alfons el Benigne. S'inaugurava així el règim comtal de la casa d'Aragó. Alfons i Teresa van contraure matrimoni a Lleida el 10 de novembre de 1314, el mateix dia en què el rei, que va ser present a l'enllaç, cedia a Alfons el comtat d'Urgell i el vescomtat d'Àger. Uns dies després, Alfons es traslladà a Balaguer i va confirmar les llibertats i privilegis de la vila en una cerimònia a l'església d'Almatà (SANAHUJA 1930b, 96). Els nous comtes es van instal·lar i aclimatar perfectament a Balaguer, i prova d'això és que allà van néixer la majoria dels seus set fills, entre ells el futur Pere el Cerimoniós, que ho va fer a les cambres baixes del palau de Balaguer²¹. Una altra demostració d'aquesta aclimatació és que deu dies després de contreure matrimoni a Lleida, Alfons escrigués al seu pare, el rei Jaume II, demanant-li que permetés la instal·lació a Balaguer del pintor Bernat de Pou, ja que en aquella ciutat no hi residia cap altre pintor²². Desconeixem quins eren els motius que van portar Alfons a efectuar la sol·licitud, que va poder respondre al desig de gaudir dels serveis d'un mestre per a satisfer encàrrecs diversos, a manera de pintor de cambra; o bé la intenció d'encarregar-li alguna obra en concret per al palau de Balaguer o per alguna església del comtat.

Aquest no és l'únic document d'aquells anys en què Alfons o Teresa apareixen directament relacionats amb un artista, ja que el 1320 consta un pagament a l'orfebre Tutxó de sis unces i mitja de plata destinades a la realització de la matriu del segell del comte, a més d'un segon pagament de 57 sous a Salomó, jueu de Lleida, per cinc unces del mateix material destinades a la de la comtessa i per la tasca de gravar-la (DURAN 1928, 264; TRENCHS-CONDE 1985, 70). El primer era un artesà oriünd de Siena que va treballar per al rei Jaume II entre 1313-1323 efectuant peces de vaixel·la, matrius de segells, una creu i un exvot d'argent per a Montserrat, aquest darrer per encàrrec de la reina Maria de Xipre (DALMASES 1992a, I, 31; II, 145)²³. Altrament, quan Alfons va ascendir al tron, va ordenar que es realitzés una espasa per al seu fill Jaume "a seu senyal d'Urgell" i una matriu de segell amb idèntiques armes (TRENCHS-CONDE 1985, 74).

En els primers anys de regència del comtat és molt possible que Alfons i Teresa s'impliquessin en la renovació de l'església de Sant Miquel de Castelló de Farfanya, una vila que era un dels enclavaments més forts del comtat i on els comtes passaven més temps —fins i tot més que a Balaguer—, sobretot durant els primers anys del seu matrimoni (1314-1319) (MIRET 1910, 3-15). El projecte de Sant Miquel es va poder iniciar en temps d'Ermengol X, atesa la inscripció de la dovella central de la portalada principal en què es llegeix la data de 1313. La intervenció dels comtes s'ha proposat en base a la presència de les seves divises en sengles escuts de l'interior del temple, un d'ells amb les armes plenes d'Urgell, que correspondria a Teresa, i un segon quarterat combinant les barres d'Aragó amb l'escacat d'Urgell, que caldria associar amb Alfons (FITÉ-PUIG 2009, 11-16)²⁴. Aquest segon emblema, curiosament, mostra la mateixa combinació heràldica que

21. Segons Sanahuja ells van ser els primers comtes que es van instal·lar, de forma més o menys fixa, al castell-palau de Balaguer (SANAHUJA 1965, 286).

22. La data del document ha estat confusa des de la seva publicació, atès que s'hi llegeix 1313 i Alfons ja apareix esmentat com a comte d'Urgell, per la qual cosa el document ha de ser posterior, per força, al 10 de novembre de 1314. El primer esment el va fer PUIGGARÍ 1880, 75. El publica íntegrament RUBIÓ, 1908-1921, I, 61-62, doc. LII, i el comenta àmpliament i n'ajusta la cronologia SANPERE [s. d.], 123-125. Sobre els pintors de Balaguer en aquells anys, cal tenir present un ban de cronologia imprecisa (entre 1311 i 1354) inclòs al llibre de privilegis de la ciutat, en què es diu que "(...) nuyll hom ne nuylla fembra qui venda tingue, no gos tenir taula parada, ço és, çabaters, ne teners, ne mercers, corregers, ne freners, ne pintors, ne argenters, ne altres fora lurs portals a digmenges ne a festes colens, salvant en fira o en retorn o dia de mercat, sota ban de V sous" (CUELLAS 2012, 187).

23. Sobre aquest artífex vegeu les notícies aplegades a ESPAÑOL 2001b, 278, i especialment la nota 149.

24. Cal descartar que el comte Pere II fos el primer en emprar la combinació heràldica d'escacs i pals d'Aragó, tal com s'ha defensat tradicionalment en base al que

un penjant de col·lecció particular que fou localitzat, precisament, a Castelló de Farfanya (cat. 21, núm. 1).

És important fer notar que aquestes armes no apareixen a la tomba de dos infants que s'han considerat fills de la parella²⁵, un sepulcre amb doble jacent executat en alabastre originari del monestir de Sant Domènec i avui conservat en estat fragmentari al Museu de la Noguera (cat. 6). Els escuts es localitzaven als dos coixins on recolzen el cap els infants, dels quals només n'hem conservat un. Amb tot, Monfar va veure encara els dos coixins i va certificar que tant l'un com l'altre mostraven els mateixos emblemes²⁶. Es tracta d'un primer escut amb els pals d'Aragó i un altre amb les armes dels Entença —d'or amb el cap de sable—, una combinació heràldica que no s'adiu amb les divises habituals que els comtes Alfons i Teresa van emprar en vida²⁷.

afirmà Monfar (MONFAR 1853, II, 201). Ermengol X va estipular al seu testament que els seus hereus fessin ús de les armes plenes d'Urgell, però aquesta voluntat ja no la van complir alguns d'ells. El primer en emprar un escut amb les armes d'Aragó i Urgell va ser Alfons, tal com veiem en alguns exemplars sigil·logràfics (SAGARRA 1908, 317; RIQUER 1983, I, 199). Dos segells de cera del fons municipal de Saragossa i de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, corresponents a una mateixa matriu i associats a documents de 1315 i 1319, mostren el comte a cavall amb les gualdrapes i l'escut decorats amb les armes d'Aragó i Urgell, de forma quarterada (SAGARRA 1915-1932, I, 242, cat. 193, làm. LXVII). Tanmateix, sembla que en un primer moment va adoptar les armes plenes del comtat, potser fent cas de les disposicions del seu predecessor: "(...) tomó las armas del condado solas y sin mezcla alguna, segun parece en algunos sellos suyos, que aun se conservan en el archivo real; y despues juntó aquellas armas con las de Aragon, y de las dos formó un escudo, dividido en cuatro cuarteles: en el primero y tercero dos palos, en el cuarto los jaqueles de oro y negro, que eran las armas del conde de Urgel" (MONFAR 1853, II, 126). Aquesta descripció enllaça perfectament amb els dos escuts que trobem a l'interior de Sant Miquel de Castelló de Farfanya, que s'han associat, com acabem de veure, amb Alfons i Teresa d'Entença. La comtessa Teresa, a les pugeses que va encunyar entre 1314 i 1327, en canvi, va optar per les armes plenes d'Urgell (MATEU 1967, 30-31). Encara sobre les armes de Teresa, cal recordar que el seu pare, Gombau d'Entença, al seu testament de 1304 va manar que si la seva filla tenia dos fills mascles o més, el segon, si no es dedicava a la vida religiosa, "sia tenido de prender el sobrenombre e las armas d'Entença" (PASTOR 2004, 132). Igualment, Jaume I d'Urgell, al seu testament de 1344 va estipular que si la seva muller tenia un segon fill mascle just després de morir ell, aquest fill, al seu segell i les seves armes, hauria de fer ús de les armes dels Entença, tal com havia fet la mare del comte, Teresa d'Entença (PASTOR 2004, 174). L'ús de les armes dels Entença entre membres del casal d'Urgell encara el trobem amb el comte Pere II, senyor de la baronia d'Entença, que les va combinar en un escut partit amb les barres d'Aragó, com veiem en diferents projectes artístics finançats per ell (VELASCO-FITÉ 2011, 141). Tornant al tema de la combinació de pals i escacs, després dels exemples primerencs relacionats amb Alfons, trobem un segell del 1339 del comte Jaume I en què pals i escacs es combinen en forma d'escut partit en pal (SAGARRA 1915-1932, I, 241, cat. 207, làm. LXX). Es tracta de l'escut que més endavant emprarà amb preferència Pere II d'Urgell. Malgrat que hi ha un cas en què Pere II torna a emprar les armes plenes d'Urgell (SAGARRA 1908, 317 i 319; segell de 1367; SAGARRA 1915-1932, II, 10, cat. 290, làm. LXXXIX), podem dir que amb ell es va generalitzar l'ús d'aquesta fórmula heràldica, especialment en la sigil·lografia i les empreses artístiques (VELASCO-FITÉ 2011, 133-143). Ell va ser el primer, a més, en introduir-la a les emissions monetàries del comtat, dins un escut en cairó (BALAGUER 1999, 245; SANAHUJA 2008, 169).

25. Exceptuant a VILLANUEVA 1976, 236, que ho descarta. Monfar va proposar que un dels jacents correspongués a l'infant Alfons (MONFAR 1853, II, 119). El segon, en canvi, seria un infant encara per identificar i que no ha deixat rastre a la documentació.

26. "(...) en la capilla de san Pedro, mártir, hay una caja de mármol, muy bien labrada, larga cuatro palmas, y en la piedra que la cubre dos figuras que denotan ser de muchachos hijos del rey, con sus coronas en las cabezas y espadas en las manos; las almohadillas tienen bajo sus cabezas están sembradas de escudos muy pequeños, unos con los palos de Cataluña, otros con las armas de Entença, señal cierto ser de los hijos de los infantes don Alfonso y doña Teresa de Entença. El año 1636 algun curioso movió la tapa y no halló dentro de la caja cosa alguna: pudo ser que el tiempo ha pasado desde doña Teresa de Entença hasta el dicho año, que son mas de tres cientos años, haya consumido aquellos cuerpecitos, ó que de allí los hayan mudado á Poblet ó Almata, donde dice el rey don Pedro en su historia, que tienen sepultura sus hermanos, que todos fueron hijos de doña Teresa" (MONFAR 1853, II, 52). En un altre moment de la seva obra Monfar fa una segona descripció: "Tuvo esta señora [Teresa d'Entença] cinco hijos varones y dos hijas: los dos hijos fueron don Alfonso, que murió de edad de un año y fué enterrado en la iglesia de Nuestra Señora de Almata, en la ciudad de Balaguer, segun dice Zurita, aunque el rey don Pedro, en su Crónica, dice que vivió dos años; y entiendo que fué enterrado en el monasterio de santo Domingo de Balaguer, en la capilla de san Pedro, mártir, en un sepulcro de mármol que está en la dicha capilla á la parte del evangelio, y en la tapa de él hay dos simulacros de dos niños, con coronas en la cabeza, y las almohadillas donde reclinan sembradas de escudos de las armas reales de Aragon y Entença; y no ha muchos años que algun curioso le abrió y le dejó mal tapado, conque no queda hoy en él rastro de la [sic] cuerpos que allí fueron sepultados (...)" (MONFAR 1853, II, 119).

27. Per a les armes emprades en vida per Alfons i Teresa, vid. supra nota 24.

Aquesta combinació, en canvi, és la mateixa que apareixia en un projecte anàleg dut a terme pels mateixos anys, el desaparegut sepulcre de Teresa d'Entença al monestir dels franciscans de Saragossa, executat a partir de 1337 per encàrrec de dos fills de la parella, Pere el Cerimoniós i el seu germà Jaume, comte d'Urgell (1328-1347). Teresa havia traspasat el 1327, i les seves despulles es trobaven al monestir de framenors de Saragossa, "que ella habia reedificado" (MONFAR 1853, II, 118). El 5 de novembre de 1337 el Cerimoniós va escriure a tots els seus oficials per comunicar-los la intenció seva i del seu germà de dur a terme la tomba de la seva mare, i és per això que els ordenava que remetessin al mestre Aloi de Montbrai tots els "marbres" que trobessin a la seva jurisdicció, i que es nomenés un escultor que, juntament amb el mestre Aloi, taxés el seu valor (RIUS 1928, 149-150, doc. XXX)²⁸.

El sepulcre de Teresa, avui malauradament perdut, va ser descrit detalladament per Monfar, que encara el va veure al segle XVII²⁹. Un dels aspectes més interessants de la seva descripció és l'esment de la doble heràldica que mostrava la tomba, que era la mateixa que la dels dos jacents de Balaguer. El fet que la tomba de Saragossa es comencés a esculpir deu anys després de la mort de la comtessa, i un cop traspasat també Alfons el Benigne, podria explicar que s'empressin uns emblemes heràldics diferents als que acostumava a emprar Teresa, una situació que també es va donar al sepulcre de Balaguer. Aquesta coincidència en l'heràldica emprada, per tant, podria indicar que ens trobem davant projectes coetanis impulsats pels mateixos promotors, Pere el Cerimoniós i el comte Jaume I d'Urgell, que es van preocupar per dignificar el repòs etern dels seus pares i alguns dels seus germans. A més, la tomba de Teresa d'Entença va ser executada amb el mateix material que els jacents de Balaguer, l'alabastre, i l'estil dels darrers connecta amb el d'altres projectes simultanis d'Aloi de Montbrai, que va ser el responsable de l'execució del sepulcre de Teresa³⁰. En aquest sentit, es pot comparar el cap conservat d'un dels infants, així com la posició dels braços i les mans, amb els del sant Joan Evangelista del grup del

28. Cal preguntar-se el perquè de l'incompliment del desig de Teresa, que com veurem més endavant, havia manifestat al seu testament la voluntat de ser sebollida als framenors de Lleida, ja que allà havia triat sepultura el seu espòs, Alfons el Benigne. Tanmateix, quan es va construir la tomba del darrer al monestir lleidatà —a partir de 1337, al mateix temps que la de Teresa—, Pere el Cerimoniós, que va encarregar l'obra a l'escultor Pere de Guines, va decidir que seria un sepulcre doble i que albergaria les despulles del seu pare i la seva segona muller, Elionor de Castella, amb la qual el rei Pere havia tingut conflictes importants. És lògic, doncs, que les restes mortals de Teresa d'Entença restessin a Saragossa. Per tant, el Cerimoniós no va voler aplegar les despulles del seu pare i la seva mare i, en canvi, va preferir que el primer reposés eternament al costat de la seva segona muller. Sobre la tomba d'Alfons el Benigne i Elionor de Castella als framenors de Lleida, destruïda durant la Guerra de Segadors, vegeu BRACONS 1989, 223-226; ESPAÑOL 2002, 204-205; ESPAÑOL 2014, 414-418.

29. "Fué sepultada en el monasterio de san Francisco de la ciudad de Zaragoza, que ella habia reedificado, donde parece aun el dia de hoy su sepulcro, en la capilla mayor, á la parte del evangelio. Está sobre él un simulacro de mujer, con corona real en la cabeza, y el almohada donde reclina está sembrada de escudos, interpoladamente en los unos las armas de Cataluña, que son los cuatro palos, y en los otros las armas de Entença, que son un escudo de oro con la cabeza negra, de esta manera [gràfic: escut dels Entença]. Lleva hábito de san Francisco y sandalias en los pies, que firman sobre dos perrillos. Tiene por cada parte doce figuras de enlutados que lloran su muerte; á la testera y piés de él hay en cada parte tres plañideras, y al derredor del túmulo unos ángeles sobre basas pequeñas que le adornan; y estriba todo sobre seis leones que sustentan el sepulcro" (MONFAR 1853, II, 118). A banda de Monfar, conservem també les descripcions de Jerónimo Zurita i Juan Francisco Andrés de Uztarroz. El valor de totes tres s'ha posat de manifest a ARCO 1945, 230; SÁNCHEZ 1948, 66 i MARTÍNEZ-SOBREQUÉS-BAGUÉ 1954, 181, nota 12; ESPAÑOL 2001c, 164-165. Teresa estava sebollida juntament amb dos fills seus de curta edat, els infants Isabel i Sanç (MONFAR 1853, II, 120; cfr. ARCO 1945, 230). En concret, Monfar apunta que es trobaven "junto á la madre" en un segon sepulcre del qual ofereix la transcripció de l'epitafi fúnebre. Aquesta tomba, tanmateix, era posterior, ja que fou erigida cap a 1381-1382 per l'escultor Pere Moragues (IVARS 1926, 245-250; BRACONS 1989, 225-226). Sobre el sepulcre de Teresa d'Entença vegeu ESPAÑOL 2001c, 164-165; ESPAÑOL 2002, 204-205 i 225; ESPAÑOL 2014, 411-414.

30. Vegeu també BESERAN 2007, 205-206, que va proposar una possible responsabilitat de Pere de Guines o Aloi de Montbrai en l'execució del sepulcre de Balaguer en base als treballs que van executar en aquells anys per al Cerimoniós dins l'àmbit funerari.

sant Sepulcre de Sant Feliu de Girona³¹. És pertinent recordar que mestre Aloi va ser un dels primers escultors, juntament amb Joan de Tournai, en emprar l'alabastre, que extreien de les pedres gironines de Beuda i Segueró (ESPAÑOL 2012, 580-582).

De confirmar-se els nostres supòsits, obtindríem una possible autoria per al doble jacent de Balaguer, que seria obra de mestre Aloi, així com una cronologia relativa no gaire allunyada del lapse de 1337-1341 en què sabem que aquest escultor va treballar en la tomba de Teresa d'Entença³². En l'establiment d'aquesta datació cal tenir present també que els dos infants sebollits van morir encara en vida de la mare, que va traspasar el 1327. Un cop morts, les seves despulles es devien traslladar al monestir de Sant Domènec que, no ho oblidem, es trobava en plena construcció després d'una autorització concedida pel Papa al rei Jaume II el 1323 (MONFAR 1853, II, 51). Les obres del monestir no van avançar a bon ritme, ja que el 1350 la capçalera encara no es trobava enllestida, i d'aquí que els infants rebessin sepultura en una tomba provisional. Va ser més endavant quan se'ls va sebollir en aquest nou sepulcre, executat en el mateix context que els de Teresa d'Entença i Alfons el Benigne i per encàrrec de Pere el Cerimoniós i Jaume I d'Urgell, germans seus.

Un altre monument en què Alfons i Teresa van poder tenir algun tipus de protagonisme des del punt de vista de la promoció artística és el claustre del monestir de Santes Creus. Ho deduïm de la presència d'un escut partit en pal amb els pals d'Aragó i l'escacat d'Urgell en un dels capitells de la galeria oest³³, una combinació heràldica que va ser emprada pels comtes d'Urgell a partir, precisament, d'Alfons. Cal destacar que al mateix capitell trobem un altre escut amb els pals d'Aragó que correspon al rei Jaume II, que es va implicar en l'acabament del claustre. El projecte es va iniciar el 1313 i ja s'havia enllestit el 1341. Per la cronologia del claustre, l'escut d'Urgell podria associar-se a Alfons, futur Alfons el Benigne, atès l'important paper dels seus pares en les obres que durant aquells anys s'havien efectuat a Santes Creus, especialment al claustre i al panteó funerari de l'interior de l'església (ESPAÑOL 2002, 47-52; ESPAÑOL 2011, 165-201). D'aquí que les divises personals de la casa reial i el comte d'Urgell es combinin en un mateix capitell. És important fer notar que l'infant Alfons, un cop nomenat comte d'Urgell el 1314 en contreure matrimoni amb Teresa d'Entença, va ser el primer en emprar un escut partit en pal com el que trobem a Santes Creus³⁴. Va utilitzar aquestes armes fins que fou proclamat rei el 1327, quan va passar a utilitzar les pròpies de la reialesa (vegeu cat. 18). Per tant, si aquest escut correspon als anys previs a la proclamació reial, per força cal situar-lo entre 1314-1327. Amb tot, i malgrat la intensa i documentada relació d'Alfons

31. Reproduït a ESPAÑOL 2002, 229.

32. L'atribució del sepulcre del convent de Sant Domènec a Aloi de Montbrai, defensada amb arguments paral·lels per Francesca Español en aquest mateix catàleg (cat. 6), cal posar-la en connexió amb l'existència als territoris del comtat d'una altra obra executada pel mateix taller escultòric, la Mare de Déu de l'ermita de Pedra, avui conservada en estat fragmentari a l'església de Sant Vicenç d'Àger (FITÉ 1985, 285-293). Malgrat el seu estat actual de conservació, coneixem fotografies antigues que ens la mostren abans de les destruccions patides en el marc de la Guerra Civil Espanyola, i que han servit per efectuar l'atribució al taller de mestre Aloi (CRISPÍ 2004, 111-116). Desconeixem si l'encàrrec o l'arribada d'aquesta escultura al santuari agerenc va tenir a veure amb algun dels comtes d'Urgell, però si això va ser així, és possible que tingués alguna responsabilitat el comte Jaume I, potser a través de la vinculació establerta amb mestre Aloi arran de l'encàrrec de la tomba de Teresa d'Entença. L'escultor, a més, es va desplaçar a València el 1344 per executar la tomba d'un altre membre de la família dels Entença, Margarida de Llúria i Entença, filla de l'almirall Roger de Llúria (FREIXAS 1982, 79).

33. Deven la informació a Toni Conejo, que prepara un estudi sobre el claustre i a qui agraïm que ens hagi advertit sobre l'existència d'aquest emblema heràldic. La seva presència ja va ser destacada per VIVES 1969, 98.

34. Vid. supra nota 24.

amb el monestir (MUTGÉ 1983, 373-397; MUTGÉ 1984, 237-322), el seu grau d'implicació d'Alfons en les obres de Santes Creus devia ser més aviat baix.

La comtessa Teresa no va poder lluir la corona reial perquè va morir a Saragossa el 28 d'octubre de 1327, escassos dies abans de la proclamació del seu espòs. Segons el cronista Ramon Muntaner, Teresa era una dona "molt noble e molt rica, e fo de les pus savies del mon, que de la sua saviesa se poria fer un gran llibre" (cap. CCXCI). Paga la pena glossar el seu testament de cinc anys abans del seu traspàs, ja que es tracta d'un document conegut de fa pocs anys i que inclou informacions que encara no han estat explotades pels historiadors de l'art³⁵. Teresa va triar sepultura al monestir dels franciscans de Lleida, "ubi dictus dominus infans, vir et dominus noster carissimus, suam elegit sepulturam". La tomba, com era usual, havia de ser "*bene perfecte et honorifice iuxta decencia nostri status*". Arribat el moment aquesta disposició no es va complir, ja que la comtessa, com hem tingut oportunitat de veure, va ser finalment sebollida als franciscans de Saragossa.

Al testament, Teresa va fundar capellanies en diferents esglésies d'Aragó i Catalunya, entre elles, la d'Alcolea de Cinca, a la capella on era sebollit el seu pare, Gombau d'Entença³⁶; i també al monestir de Bellpuig de Les Avellanes, fent una interessant al·lusió a que era l'indret "ubi corpus nobilis Ermengaudi, comiti Urgelli bone memorie patruí nostri, extitit tumulatum". Es refereix, naturalment, a la tomba d'Ermengol X. Va ordenar també la fundació d'un monestir a Xalamera (Osca), i dos més al regne de Sardenya, de menorets i menorettes; així com la donació de tres imatges de plata per a les esglésies de Xalamera, Alcolea de Cinca, i per a la capella del castell de la mateixa vila, per a l'execució de les quals llegava 15.000 sous; a més d'una quarta per al monestir de Montserrat, per valor de 12.000 sous³⁷. No cal insistir que darrere la donació d'aquestes imatges hi havia una clara intenció votiva i la voluntat que ocupessin un lloc important en les esglésies respectives. Teresa, fins i tot, va fer una deixa per cobrir amb argent el pilar de santa Maria del Pilar de Saragossa, i va encarregar també dos exvots de plata amb la seva representació i la del seu espòs destinats a santa Maria de Salas (Osca), un santuari que va ser àmpliament afavorit pel casalici reial³⁸. Consta, finalment, un seguit de deixes de 200 sous als convents de Sant Francesc, Sant Domènec, Santa Clara, Santa Maria del Carmel i Sant Agustí de la ciutat de Lleida. Les seves joies "tam auri quam argenti, necnon perlas, anulos, coronas, garlandas" les va llegar a la seva filla Constança, muller del rei Jaume III de Mallorca, però res es diu al testament sobre els *ornamenta* de la seva capella personal, que a través d'un document de l'any següent sabem que va acabar a mans de l'infant Pere, futur Pere el Cerimoniós (GIRONA 1933, 354-355, doc. 5; cfr. ESPAÑOL 2001b, 269-293). Entre els objectes que la integraven hi havia teixits, una creu d'altar, un tríptic-oratori, un calze i dos canelobres d'argent, entre altres.

35. Monfar solament va tenir accés a les clàusules del testament a través de notícies indirectes, ja que no va localitzar el document original a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (MONFAR 1853, II, 120-122). Tanmateix, una còpia del mateix ha estat expurgada fa escassos anys a la Biblioteca de Catalunya, dins un manuscrit que aplega documentació dels comtes d'Alcúdia i Xestelgar, que també eren barons d'Albalat. Per al testament de Teresa d'Entença vegeu PASTOR 2004, 71-73 i 150-162, doc. 14.

36. Al seu testament de 1304 Gombau d'Entença va estipular que a l'església d'Alcolea fos construïda una capella "de piedra boltada endreyt del altar a honor de santa Maria" i que allà es fes la seva sepultura (PASTOR 2004, 124).

37. Deu anys abans, Jaume II i Maria de Xipre van fer una donació d'una imatge de plata al mateix monestir (MARTÍNEZ 1948, II, 166).

38. Ermengol X, al seu testament de 1314, ja havia efectuat una deixa de 100 morabetins a Santa Maria de Salas per a ornaments (MONFAR 1853, II, 50). Aquest santuari aragonès apareix a les Cantigas d'Alfons X el Savi com un indret on es feien donacions d'exvots de cera per evitar que els infants nasquessin morts, o per aconseguir la resurrecció de nadons morts prematurament. Pel que fa a aquests exvots de cos sencer estipulats per Teresa d'Entença, cal tenir en compte que va ser molt habitual als segles XIV i XV la donació a santuaris importants, per part dels monarques catalans, de "retrats" efectuats amb cera i plata, dels que se'n conserven nombroses referències. Sobre aquestes qüestions vegeu ESPAÑOL 2007c, 302-307.

Jaume I d'Urgell i Cecília de Comenge, o els inicis de l'esplendor artística

En morir Teresa el comtat va passar a mans d'Alfons (1327-1336), que va separar-lo de l'herència del seu successor, el futur Pere el Cerimoniós, i va cedir-lo al seu segon fill, Jaume d'Aragó i Entença, conegut com Jaume I d'Urgell (1336-1347). Jaume va maridar amb Cecília de Comenge, i junts van posar en marxa una interessant política artística de la qual ens han pervingut força testimonis. Alguns tenen a veure amb una més que probable faceta bibliòfila de Jaume, que avui recuperem a partir de la presentació d'unes poques notícies que, en conjunt, ens el dibuixen com algú interessat pel món de les lletres i que va crear el clima propici perquè el seu fill incrementés la biblioteca comtal.

Fent un salt momentani cap als temps del comte Pere, fill de Jaume, sabem que posseïa un exemplar de la versió catalana del *De Regimine Principum* de Gil de Roma. Aquest exemplar es trobava a Àger el 1372, i nou anys més tard li va ser sol·licitat pel rei Joan I, el seu cosí, per tal de treure'n una còpia, ja que el monarca només el posseïa en llatí (RUBIÓ 1908-1921, I, 288-289, doc. CCCXIV). La dada és especialment important ja que la traducció al català de l'obra havia estat una iniciativa del comte Jaume. Ho sabem a través d'una dedicatòria d'una de les tres còpies conservades d'aquesta versió catalana, avui custodiada a la Biblioteca del Monestir del Escorial (sign. R. I. 8), en què es diu que l'obra fou executada "a instància del molt alt magnífic príncep lo senyor Infant en Jacme Comte d'Urgell e vescomte d'Àger"³⁹. Dissortadament, aquesta darrera còpia no pot identificar-se amb la documentada a Àger el 1372 i 1381, ja que el manuscrit en qüestió s'ha datat pels volts del 1430 (PRATS 1983, 31).

L'interès del comte Jaume pels llibres l'atestem superficialment al seu testament de 1344, quan va manar als seus marçadors que lliuressin 1.000 sous a Miquel Pere Sabata, conseller del comte, "pro quodam libro suo quem penes nos retinimus" (PASTOR 2004, 170). Més interessant és una notícia del 1351, això és, quatre anys després de la seva mort, en què Pere el Cerimoniós sol·licitava a la comtessa Cecília de Comenge una Bíblia redactada en català que el rei havia regalat al seu difunt espòs (COROLEU 1889, 56). Aquesta referència, cal dir-ho, és la més antiga entre aquelles que ens parlen dels contactes i intercanvis bibliòfils entre els comtes d'Urgell i la casa reial, la majoria de les quals daten de l'època del comte Pere.

A l'igual que hem vist amb Teresa d'Entença, el testament del comte Jaume I és el document que millor il·lustra sobre el seu interès per les formes artístiques⁴⁰. Aquestes darreres voluntats daten del 14 de maig de 1344. En elles va estipular que a Balaguer es fundés un monestir per a tretze monges franciscanes, i que aquell era l'indret que escollia per al seu repòs etern⁴¹. El més interessant són les precises indicacions que dóna sobre la construcció de l'església d'aquestes clarrisses, que havia de ser amb parets de terra i argamassa, així com amb arcs de pedra i cobertes de fusta. Se'ns dibuixa, per tant, el model característic de l'arquitectura diafragmàtica d'aquells anys, típica dels establiments mendicants. A més, el comte indica que en aquesta església s'havien de construir tres altars, el major dedicat a l'Anunciació, un segon a sant Francesc i santa Clara, i el tercer a sant Lluís de Tolosa i sant Antoni de Pàdua. Per finançar-ho féu una deixa de 50.000

39. Les altres dues còpies conegudes són les conservades al Seminari de Girona (reg. núm. 10, de l'any 1407) i a la Biblioteca de Catalunya (ms. 739, de l'any 1411). Cal apuntar que Prats va dubtar que la traducció catalana de l'obra fos una iniciativa de Jaume (PRATS 1983, 33). Vegeu també WITTLIN 1995, 137-138.

40. En aquest cas Monfar sí que va consultar el document original, però només el va glossar molt parcialment (MONFAR 1853, II, 191 i 196). Novament, el text íntegre ens és conegut per la còpia que es conserva al cartulari de Xestalgar (Biblioteca de Catalunya), el mateix còdex en què es recull el testament de Teresa d'Entença (PASTOR 2004, 73-77 i 164-178, doc. 16).

41. Mentre la construcció es duia a terme, va ordenar que se'l sebollís als franciscans de Lleida, on estava enterrat el seu pare, i que se'l vestís amb l'hàbit de l'orde, seguint un costum habitual en l'època. Tanmateix, aquesta disposició transitòria mai es va dur a terme.

sous, que és la més important entre tots els seus llegats testamentaris, i que també havien de servir per adquirir els solars on s'aixecaria el monestir. A banda, Jaume va donar 4.000 sous més per la dotació d'ornaments dels altars i l'adquisició de llibres, i si aquesta quantitat no era suficient, els seus marmessors havien de concedir a aquest efecte 2.000 sous més. Tot plegat posa de manifest que, amb aquesta important empresa, el comte s'emmirallava en la tendència de la casa reial —a la qual ell pertanyia— d'afavorir monestirs de l'ordre franciscana i de vincular-s'hi espiritualment en el moment de la mort. Ho havien fet els seus pares, Alfons el Benigne i Teresa d'Entença, tots dos sebollits en convents de l'orde. El monarca, encara en vida, havia contribuït a la fundació de diferents establiments franciscans, com els de Borja (Saragossa) i Berga, a més de fundar sengles capelles dedicades a sant Lluís de França i sant Lluís d'Anjou als monestirs de Terol i Lleida (ESPAÑOL 2014, 389-422, esp. 394-395).

El comte va donar igualment instruccions de com havia de ser la seva tomba. En aquest sentit va estipular que fos un monument bilateral que es pogués veure des de l'interior de l'església i des del claustre⁴², una tipologia de tomba doble que ens remet forçosament al sepulcre de la reina Elisenda de Montcada (*1364) al monestir de Pedralbes, que presenta precisament sengles arcsolis que s'obren al temple i el claustre. D'entrada, el sepulcre que plantejava el comte era monumental i privilegiat, i tenia per objectiu enaltir la memòria del fundador del monestir. Aquesta tipologia doble, a més, respon a un disseny molt nou i original, tal com s'ha assenyalat per al de la reina Elisenda, amb alguns paral·lels a França, Anglaterra, Itàlia i Catalunya mateix⁴³. En aquest sentit, el de la reina es va realitzar durant l'abadiat de Francesca Sapor-tella (1330-1364), atès que ja era enllestit el 1364, data del testament d'Elisenda. Tanmateix, una hipòtesi formulada fa uns anys per Núria Baqué defensava que la tomba es va poder executar abans del 1341-1343 (BAQUÉ 1997, 87-88)⁴⁴, un lapse cronològic que ens situa en els mateixos anys que el testament del comte Jaume. No cal insistir, per tant, en què el vincle establert entre els projectes funeraris de Pedralbes i Balaguer serveix per establir un altre *terminus ante quem* per a la tomba de la reina, que ha de ser anterior al 1344, data del testament del comte. Igualment, convé no oblidar que la tomba de Pedralbes, fins avui d'autoria anònima, palesa algunes característiques de l'art d'Aloi de Montbrai (ESPAÑOL 2014, 410), un mestre que probablement va mantenir relació amb el comte Jaume I a través d'altres empreses artístiques, com són el sepulcre de Teresa d'Entença, la tomba dels dos infants de Sant Domènec de Balaguer (cat. 6) o la imatge del santuari de la Mare de Déu de Pedra a Àger.

42. "Ordinantes et volentes quod sepultura nostra sive monumentum nostrum fiat in predictae ecclesie dicti monasterii. Item, quod dictum monumentum ab uno latere aperte dicte ecclesie ostendatur et videatur et ab alio latere aperte dicti parietis ecclesie respondeatis versus claustrum valeat inspicere et videri a volentibus illud inspicere et videre" (PASTOR 2004, 171).

43. Pel que fa a Catalunya, pot esmentar-se la tomba de Bertran de Bell-lloc al monestir de Sant Pau del Camp, a Barcelona, així com les de Jaume I i Alfons el Cast al monestir de Poblet (cap a 1370), on els monarques es van representar amb l'hàbit cistercenc en un dels dos jacents. A Nàpols tenim el cas de la tomba del rei Robert al monestir de Santa Clara entre 1343 i 1345, és a dir, just el moment en què Elisenda i el comte Jaume planifiquen les seves a Pedralbes i Balaguer. La tomba bilateral del rei napolità, igualment emplaçada en un convent de clarisses, també incloïa un jacent on el monarca es va abillar amb l'hàbit de l'orde. Citem aquests exemples —n'hi ha d'altres— a partir de BESERAN 1994, 229; BESERAN 1998, 92-93. Vegeu també ESPAÑOL 2002, 75; ESPAÑOL 2009b, 266-267; MCKIERNAN 2012, 333 (nota 44) i 336-342; ESPAÑOL 2014, 406-410. En relació als referents europeus vegeu MORGANSTERN 2004, 81-96, que no esmenta el sepulcre de Pedralbes ni cap altre dels coneguts en l'àmbit de la Corona d'Aragó.

44. Prèviament, l'anàlisi de l'estil havia portat a Beseran a judicar-la com obra de l'escultor Pere de Guines i a situar-la als anys quaranta (BESERAN 1994, 241). Cfr. ESPAÑOL 1997, 32; ESPAÑOL 2001a, 342-343; MCKIERNAN 2012, 345-346; ESPAÑOL 2014, 406-410. En data recent s'han tret a llum unes disposicions del 1341 de la reina Elisenda en què sol·licitava que l'ofici de difunts fos cantat per frares i sors fins a la seva tomba (SANJUST 2008, 223), del que podria deduir-se que en aquella data el sepulcre ja podia haver-se executat, o com a mínim, projectat.

De ser vàlida aquesta hipòtesi, podria concloure's que Jaume I d'Urgell coneixia el sepulcre que Elisenda havia bastit a Pedralbes, i que va copiar-ne el model per al seu de Balaguer⁴⁵. És molt possible que fos així, ja que el febrer de 1347, quan Jaume i la seva esposa Cecília van obtenir una butlla papal autoritzant la fundació, Elisenda de Montcada s'hi va implicar i la primera abadessa de la comunitat balaguerina va ser Margarida de Montcada, neboda seva. Juntament amb ella es van traslladar a Balaguer dues monges vingudes de Nàpols, que el mateix 1347 havien estat autoritzades a traslladar-se a Pedralbes (SANAHUJA 1965, 327-329). Això reforça el vincle que pretenem establir, i demostra que Elisenda de Montcada va ajudar als comtes a materialitzar una fundació que, sense dubte, va inspirar-se en la que prèviament havia efectuat la reina amb les clarisses també com a protagonistes⁴⁶. Fins i tot, Jaume va manifestar la intenció de ser sebollit en un sepulcre que copiava el d'Elisenda a Pedralbes, una actitud que recorda la d'Ermengol X, que en el panteó de Bellpuig de Les Avellanès s'inspirà en el dissenyat poc abans pel rei Jaume II al monestir de Santes Creus.

Malauradament, l'ambiciós projecte constructiu i funerari del comte no es va arribar a materialitzar⁴⁷. Jaume va morir el 15 de novembre de 1347 i va rebre sepultura provisional a l'església dels framenors de Barcelona, a la capella de Santa Isabel, on Monfar va poder veure un cenotafi amb les seves armes. Com veurem més endavant, el seu cos s'havia de traslladar a Santa Maria d'Almatà de Balaguer, però no queda clar si això va arribar a produir-se, malgrat les precises instruccions que va donar Cecília de Comenge pocs anys després (MONFAR 1853, II, 190-191, 196-198 i 268)⁴⁸.

Entre la resta de deixes que trobem al testament del comte Jaume I d'Urgell destaquen les diferents quantitats que va destinar a diferents monestirs de la ciutat de Lleida: 500 sous per a l'obra dels franciscans; 1.200 sous a les clarisses, dels quals 1.000 s'havien de destinar a les obres del convent; 100 sous als dominics; 600 sous al monestir de Sant Agustí, dels quals 500 eren per a l'obra; i 50 sous als trinitaris. Als dominics de Balaguer, comunitat que havia estat fundada per Ermengol X, els va llegar la important quantitat de 25.000 sous per a l'obra del monestir, amb la condició que construïssin una capella dedicada a la Santíssima Trinitat en què s'havien de celebrar a perpetuïtat misses per la seva ànima, per les dels seus avantpassats i, especialment, per la de "nobilis viri Ermengaudi, quondam comitis Urgelli". S'estava referint a Ermengol X, oncle de la seva mare. Pocs anys després, durant el govern del seu fill Pere, les obres no havien avançat al ritme desitjat i va ser necessari un nou impuls.

Pel que fa a la resta d'esglésies i monestirs de Balaguer, el comte Jaume va estipular que si en els següents cinc anys

45. En paral·lel, cal posar de manifest les semblances existents entre la planta del monestir de Pedralbes i la de Sant Domènec de Balaguer (GIRALT 2002, 227).

46. Igualment, sabem que el monestir de clarisses de Balaguer disposava d'un "conventet" o casa de frares menors per al servei espiritual de les religioses, com també trobem en el cas de Pedralbes (SANAHUJA 1965, 329).

47. Encara avui plana el dubte sobre la seva mort, ja que des d'antic alguns han defensat que va ser emmetzinat pel seu germà, Pere el Cerimoniós, després d'un agre i violent enfrontament a les corts celebrades pocs mesos abans. Altres pensen que Jaume va ser una víctima primerenca de la pesta que assolaria Europa a partir del 1348 (TASIS 1957, 49).

48. S'ha de tenir en compte que a Sant Francesc de Barcelona també va ser sebollida la infanta Isabel (†1424), muller de Jaume el Dissortat, a la capella del Santíssim Sacrament, "donde están enterradas otras muchas personas de la casa y linaje real", entre altres, la seva mare, la reina Sibila de Fortià (MONFAR 1853, II, 600; COSTAFREDA 2013, 149); i també Cecília, germana del Dissortat, que va determinar que la seva tomba es disposés "in coro iam dicti monasterii fratrum minorum civitatis Barchinone (...) juxta gradus lapideos quibus ascenditur ad altare maius (...) quam sepulturam volumus fieri simpliciter (...)" (SANAHUJA 1965, 295; COSTAFREDA 2011, 301). Una altra filla del Dissortat, Joana, va manifestar igualment el desig de ser enterrada allà mateix, a la tomba de la seva mare Isabel (COSTAFREDA 2011, 289). S'ha de tenir present que des de principis del segle XIV Sant Francesc de Barcelona havia estat triat com a lloc d'enterrament de diferents membres de la família reial. Vegeu ESPAÑOL 2001c, 162-165; ESPAÑOL 2014, 396-404.

de la seva mort es decidia ampliar o reconstruir l'església d'Almatà, els seus marmessors donessin 3.000 sous per a l'obra. Li segueix en importància el llegat a l'església de Santa Maria de la Suda "sita in castro nostro Balagarii", per a la reparació de la qual va destinar 2.000 sous⁴⁹, amb la condició que a l'altar de santa Maria se'n construís un altre dedicat a santa Àgata i santa Bàrbara⁵⁰. Cal destacar també la deixa de 1.000 sous a la fàbrica de l'església de Santa Maria de les Parrelles, un monestir de trinitaris actualment desaparegut a la fundació del qual també hi havia contribuït Ermengol X (SANAHUJA 1965, 350); i d'ídèntica quantitat per a l'obra del monestir de les Franqueses, fundat per Ermengol VII. Sobre aquest darrer monestir, i a l'igual que hem vist per a Sant Domènec, el 1350 la comtessa Cecília de Comenge va rebre l'ordre del bisbe d'Urgell de destinar 2.000 sous jaquesos per a la seva reparació, atès que amenaçava ruïna (SANAHUJA 1965, 211)⁵¹.

Fora de la capital de la Noguera, al testament trobem deixes de 500 sous per a l'obra de l'església de Ponts, i per a les de Santa Maria de Castelló de Farfanya i Menàrguens, tot i que en aquest darrer cas no es detalla si eren per a obres i reparacions⁵². I també una quantitat per a la làmpada que havia de cremar davant l'altar de Santa Maria de Cièrvoles (Os de Balaguer), a banda d'un llegat de 500 sous per a les obres del pont d'Albesa i 300 sous per a Santa Eulàlia d'Agramunt⁵³, dels quals 200 eren per a obres. Sobta, d'altra banda, una sorprenent deixa de 8.000 sous per a una llàntia que havia de cremar a l'ermita de Colobor (Àger), on es custodiava de feia pocs anys l'escultura de la Mare de Déu i el Nen que hem esmentat més amunt. No hi manquen al testament donacions importants destinades per a brandons de cera que havien de cremar davant els altars de sant Pere i santa Maria de la col·legiata d'Àger, i davant de l'altar de santa Maria al monestir de Bellpuig de Les Avellanes. Als antonians de Cervera els va llegar un calze d'argent amb la seva patena, i als franciscans de Cervera i Tàrrega 100 sous, la mateixa quantitat que va donar per a l'obra de l'església de les Onze Mil Verges de Cervera. Destaquen també sengles donacions de draps d'or per a dues de les tombes de sants més importants de la Corona d'Aragó, la de santa Eulàlia de la catedral de Barcelona i la de sant Narcís a Girona.

Una altra de les fundacions detallades al testament és la d'una capella dedicada a santa Maria al castell de Bunyol (València), propietat del comte, on hi havia de cremar una llàntia dia i nit, a l'igual que a l'altar de la capella del proper castell de Xiva, igualment dedicat a santa Maria. També va estipular la donació de quatre llànties d'argent per a l'altar ma-

49. El fet que al testament es diferenciï entre Santa Maria d'Almatà i Santa Maria de la Suda ajuda a resoldre una de les problemàtiques amb que s'havia trobat la historiografia precedent, ja que alguns autors havien considerat que ambdues denominacions podrien al·ludir a un mateix temple (ALÒS-CAMATS-MONJO-SOLANES 2011, 287). Que es tractava de dues esglésies diferents també ho demostren un parell de notícies del segle XVII que apunten l'estat ruïnós de Santa Maria de la Suda (SANAHUJA 1930b, 131; SANAHUJA 1965, 206-207), amb la qual cosa pot descartar-se que es tractés de la d'Almatà, que acollia en aquells anys el monestir de clarisses observants, reedificat el 1617 (SANAHUJA 1965, 332-335). De fet, Monfar ja va especificar que santa Maria de la Suda era l'església del Castell Formós (MONFAR 1853, I, 341), el mateix que es dedueix de la lectura del testament del comte Pere II (1408), on es precisa que prop del pati del castell hi havia una capella orientada a l'est (MONFAR 1853, II, 269).

50. Aquesta notícia, tal vegada, podria posar-se en relació amb diferents fragments de retaule, executats en alabastre, que han aparegut a les excavacions del Castell Formós, i que s'estudien en una de les fitxes del present catàleg (cat. 4).

51. El monestir de Santa Maria de les Franqueses va resultar completament destruït durant el setge de Balaguer de 1413, cosa que l'any següent va dur el Papa Benet XIII a concedir indulgències per a tots aquells que contribuïssin a la seva reconstrucció (CUELLA 2009, 351-352, doc. 735).

52. El temple de Menàrguens, que no es va arribar a acabar, conserva una capçalera gòtica poligonal que ha permès constatar que es trobava en construcció a la primera meitat del segle XIV (FITÉ 2008a, 513). Tot indica, doncs, que la donació del comte es va poder destinar a les obres.

53. Pel que fa al pont d'Albesa, les obres ja es remunten a uns anys enrere, com a mínim fins al 1331, quan Alfons el Benigne, pare del comte Jaume, va estipular que durant cinc anys els impostos recaptats a través del pontatge fossin cedits a l'obra (MONFAR 1853, II, 128). Pel que fa a l'església de Santa Eulàlia d'Agramunt, ja havia rebut una deixa *ad opera* de 200 morabatins per part d'Ermengol X (MONFAR 1853, II, 49).

jor del monestir de Montserrat, i sengles calzes d'argent per a Sant Martí de Val d'Onsera (Osca) i el Pilar de Saragossa⁵⁴. Finalment, entre les nombroses deixes d'abast personal, destaca la que va fer a la seva muller, Cecília de Comenge, a qui deixava tots els objectes d'argent, els seus vestits i roba de cambra, així com els ornaments de la seva capella. També li concedia una corona que el comte va encarregar amb motiu del seu casament amb la comtessa, amb la condició que posteriorment ella la llegués al seu hereu, el futur comte Pere.

Cecília de Comenge, un cop vídua, va continuar amb la política artística d'exaltació dinàstica que van posar en marxa els seus predecessors. Molt probablement, els primers anys posteriors a la mort del seu espòs els va dedicar a satisfer les voluntats del difunt, entre les quals es trobava la fundació del monestir de clarisses que havia d'acollir la seva tomba. En aquest sentit, el 2 de juliol de 1350 Cecília apareix gestionant uns diners de la marmessoria d'Ermengol X, que s'havien de destinar a l'erecció del monestir i a la d'altres edificis religiosos de la ciutat, com els monestirs de Sant Domènec i les Franqueses, o l'església de Sant Joan (SANAHUJA 1965, 211, 265, 278 i 327). No serà fins l'any següent que es desencallarà la situació, tot i que sense acabar de complir les voluntats del comte Jaume. Cecília, juntament amb els marmessors del darrer i el consell de Balaguer, va promoure un acord per satisfer els desitjos del seu espòs, que consistia en la instal·lació d'una comunitat de clarisses a l'església de Santa Maria d'Almatà, que fins aquell moment funcionava com a parroquial de Balaguer⁵⁵. Allà s'hi havia d'emplaçar la tomba del comte, i allà va erigir-se la de la comtessa en morir el 1384. L'acord implicava la construcció d'una nova parròquia, ja que la propera església de Sant Miquel resultava petita. Es va decidir fer-ho, precisament, al solar on s'aixecava aquesta, que es va reformar i va restar tancada dins el conjunt de la nova parroquial, en forma de capella lateral, segons veiem encara avui dia. La nova església va mantenir l'advocació de sant Miquel, i no serà fins més endavant que es dedicarà a santa Maria. En la construcció del nou temple, a banda dels diners que el comte va deixar per a l'església d'Almatà —3.000 sous—, s'havien d'invertir 25.000 sous més, això és, la meitat dels diners que el comte havia destinat per a la fundació i construcció del monestir de clarisses. D'aquesta quantitat, s'havien de lliurar 5.000 sous el dia que s'iniciés l'obra, i la resta durant els següents quatre anys.

Com veiem, la comtessa Cecília va ser la gran impulsora del projecte d'aquesta nova església. L'obra degué iniciar-se el mateix 1351 amb la reforma de la preexistent església de Sant Miquel, que es va reconstruir en estil gòtic, i on encara avui es fa ostentació dels emblemes comtals, ja sigui en la versió d'escut heràldic que solament llueix l'escacat al camper, o bé amb l'escut partit en què es combina amb les barres d'Aragó⁵⁶. El 1377 es documenta una donació de 30.000 sous per part de Pere el Cerimoniós per a l'obra de l'absis, però no està clar si aquesta deixa es va acabar materialitzant. Igualment, diversos problemes van fer que les obres avancesin molt lentament, fins i tot en temps del comte Pere, fill de Jaume i

54. Pere el Cerimoniós, germà del comte Jaume, va donar el 1353 a Sant Martí de Val d'Onsera una imatge del sant patró a cavall, de plata, que va ser efectuada per l'argenter Pere Bernés (RUBIÓ 1908-1921, II, 101, doc. CVIII).

55. L'acord es va assolir en una reunió a la qual assistiren les parts implicades i que es va celebrar el 16 de setembre del 1351 a l'església de Sant Salvador de Balaguer. Vegeu MONFAR 1853, II, 196-198; TIMONEDA 1880, 139-147; POU 1913, 23-25; SANAHUJA 1965, 327.

56. Aquests emblemes s'adverteixen en diferents indrets de la capella, però cal tenir present que l'actual clau de volta, amb la Mare de Déu i el Nen, juntament amb els petits escuts que l'envolten, són producte d'una restauració contemporània. En qualsevol cas, és interessant recuperar aquí la descripció que va fer Monfar: "Escogido el lugar, se dió principio á la fábrica del templo, y la condesa doña Cecilia hacia largas limosnas: á su costa se reedificó esta capilla de san Miguel, y fué lo que primero se hizo, y en ella, mientras se tardaba en lo restante de la obra, se celebraban los oficios divinos, y si bien se advierte, se conoce que fué hecho antes que lo restante de la iglesia. En la bóveda hay muchos escudos, unos con las armas de los condes de Urgel solas, que son los jaqueles de oro y negro, y otras con las del conde don Pedro, que eran un escudo en pal, á la mano derecha dos palos de los de Aragon, y á la izquierda los jaqueles" (MONFAR 1853, II, 201).

Cecília, gran promotor artístic que, malgrat tot, al seu testament de 1408 no va fer cap llegat per a l'acabament del temple. Va ser per això que el projecte va restar inacabat en el moment de la desaparició del comtat el 1413, i que la nova església no es consagrés fins el 1558, ja amb la dedicació a santa Maria (MONFAR 1853, II, 196-202; SANAHUJA 1965, 185-188 i 326-328; ALÒS-GIRALT 2003, 141-144)⁵⁷.

Hem vist que una de les deixes *ad opera* del testament del comte Jaume corresponia a Santa Maria de Castelló de Farfanya, una vila que va esdevenir un dels enclavaments més importants dels dominis d'Urgell, i d'aquí que els comtes hi tinguessin una residència. L'hem vist també que Alfons i Teresa d'Entença s'havien implicat en la construcció de l'església de sant Miquel, a la part baixa de la vila, que devia estar molt avançada cap a 1313 (FITÉ-PUIG 2009, 11-16). És possible, per tant, que un cop finit aquest projecte s'iniciés la completa renovació de l'antic temple castral, potser per iniciativa dels comtes Jaume i Cecília, tot i que desconeixem la data d'inici. S'ha dit que el projecte fou promogut a títol individual per Cecília a partir de 1347 (BERLABÉ 1993, 563-579; BERLABÉ 2003, 197)⁵⁸, però el cert és que existeixen arguments per endarrerir uns anys l'inici de les obres. A banda del testament del comte Jaume (1344), una sèrie d'evidències dins el terreny de l'escultura ens menen a uns anys abans. La primera ve donada per la ja esmentada tomba del comte Ermengol IX, fill del comte Ponç I, que va morir infant al cap de pocs dies d'heretar el comtat (1243). L'erecció pels volts del 1314 del panteó comtal de Bellpuig de Les Avellanes per part d'Ermengol X, segurament va motivar la construcció d'aquest nou sepulcre, un encàrrec del qual podem fer responsable o bé al mateix Ermengol X (FITÉ 1997, 140), o bé als comtes Jaume i Cecília (ESPAÑOL 1995, 179-182; ESPAÑOL 2007a, 86). Per l'estil, proper al de l'autor dels sepulcres de Bellpuig de Les Avellanes, es tracta d'una obra que cal datar als anys vint o trenta del segle XIV.

Aquesta vinculació estilística es pot fer extensiva a la decoració escultòrica de les capelles que trobem a banda i banda del presbiteri. Cal situar-la en l'entorn del Mestre d'Anglesola i de l'autor de les tombes de Bellpuig de Les Avellanes⁵⁹, per la qual cosa no descartem que pogués efectuar-se al mateix temps que el sepulcre d'Ermengol IX, que justament s'ubicava en un petit nínxol obert a tocar de la capella del costat de l'Evangeli⁶⁰. El mateix estil es detecta a la clau de volta del presbiteri, amb la representació de Crist acompanyat de dos àngels cerofers, així com a la clau de volta del primer tram de la nau, on es mostra a la Mare de Déu i el Nen entronitzats⁶¹. En conclusió, els lligams estilístics d'aquestes claus de volta amb l'entorn artístic esmentat permeten endarrerir uns anys l'inici de la construcció de l'església i, a més, ens situen, novament, davant d'una obra de promoció comtal en què s'introduí aquesta escultura de regust afrancesat, com ja hem tingut ocasió d'analitzar més amunt.

57. Sabem que el 1507 el mestre d'obres de l'església era Joan de Gainza (FITÉ 2007, 346).

58. Español va proposar que s'iniciés cap a 1330 (ESPAÑOL 1995, 182), i Fité quan Jaume I encara era viu (FITÉ 2007, 145-146).

59. Cal descartar, per tant, que fossin afegides amb posterioritat a l'acabament del temple, com fins ara s'havia defensat (BERLABÉ 1993, 569; BERLABÉ 2003, 197-198). Els motius i temes d'aquesta escultura cal posar-los en connexió amb els que apareixen al claustre de Santes Creus, que són d'evident filiació francesa (ESPAÑOL 2011, 169-175). És interessant fer notar que, a la capella de l'esquerra, encara poden intuir-se alguns dels emblemes heràldics que la decoraven, relatius al casal d'Urgell.

60. La disposició del sepulcre l'advertim en una fotografia de l'any 1918 del fons Salvany (Biblioteca de Catalunya, ref. SaP_449_02). Aquesta ubicació sembla l'original, i és la que va veure Monfar al segle XVII (MONFAR 1853, I, 530).

61. Carmen Berlabé ja va apuntar la filiació filofrancesa d'aquestes dues claus de volta, i les va diferenciar de les ubicades al segon i tercer tram de la nau (BERLABÉ 1993, 566).

Alguns dels emblemes heràldics que trobem en diferents indrets del temple també permeten endarrerir la cronologia de la construcció. Així, entre els sis escuts que envolten la clau de volta del presbiterien trobem tres, partits, que barregen els pals d'Aragó i l'escacat —més un quart, possible, que conserva malament la policromia—, un altre amb el castell al·lusiú a Castelló de Farfanya, i un darrer amb la cabra dels Cabrera (Fig. 4). L'existència d'aquest darrer emblema remet forçosament a Ermengol X, el darrer representant de la dinastia dels Cabrera al capdavant del comtat, i la seva presència dóna sentit al paper d'aquesta escultura que entronca amb l'estil del Mestre d'Anglesola i l'autor dels sepulcres de Bellpuig de Les Avellanes. És possible, doncs, que Ermengol s'impliqués d'alguna forma en la remodelació del temple, tot i que al seu testament no trobem cap deïxa *ad opera*, sinó solament una de vint morabatins i una altra per a ciris destinats al Santíssim (MONFAR 1853, II, 50). La presència de la cabra, per tant, podria esdevenir un reconeixement envers Ermengol X com a benefactor del temple. Sobre això cal tenir present que Cecília de Comenge (†1384), muller del comte Jaume I (1328-1347) i gran impulsora de les obres a santa Maria de Castelló de Farfanya, apareix diversos cops gestionant diners de la marmessoria d'Ermengol X (MONFAR 1853, II, 196-198; SANAHUJA 1965, 211, 265, 278 i 327), de la qual es van poder destinar diners per a la construcció. Així les coses, l'ús d'aquest finançament podria explicar la presència de l'emblema dels Cabrera al costat de les armes dels comtes i de la vila de Castelló. Els escuts que combinen les armes d'Aragó i Urgell, en canvi, podrien al·ludir a Jaume i Cecília, que van fer ús d'aquesta combinació heràldica en l'àmbit de la sigil·lografia (SAGARRA 1908, 317-318; MATEU 1967, 31-32).

D'altra banda, cal destacar la combinació heràldica que es dóna a l'entorn de la clau de volta del primer tram de la nau, on tornem a trobar l'escut partit amb els pals d'Aragó i els escacs, juntament amb un altre en què solament apareix l'escacat⁶², un tercer vinculat a la vila i, finalment, un escut amb un bàcul abacial i un darrer relatiu a la família Copons. Els dos últims s'han relacionat amb Ponç de Copons, abat de Poblet entre 1316 i 1348, monestir que tenia drets sobre Castelló

Fig. 4. Escuts amb l'heràldica dels Cabrera i del comtat Urgell a la clau de volta del presbiteri de l'església de Santa Maria de Castelló de Farfanya (Foto: Alberto Velasco)

62. Aquesta combinació d'un escut amb les armes d'Aragó i Urgell —tot i que quarterat— amb un altre que solament mostra l'escacat, la trobem a l'església de Sant Miquel de la mateixa vila, i també a l'arc triomfal de la capella de Sant Miquel de Santa Maria de Balaguer —recordem que els escuts que envolten la clau de volta són refets, i per això no es poden tenir en compte en aquesta argumentació. La combinació s'ha justificat pel desig d'Ermengol X de no combinar les armes d'Urgell amb cap altra, és a dir, com una mena de permanència heràldica d'aquesta voluntat que els seus successors van infringir (FITÉ 1997, 145; FITÉ-PUIG 2009, 13-16).

de Farfanya (BERLABÉ 1993, 566; BERLABÉ 2003, 197-198)⁶³. Al segon tram de la nau, en canvi, entre els quatre escuts que envolten la clau de volta amb l'Anunciació —que no és afí a l'estil de l'entorn del Mestre d'Anglesola—, dos d'ells mostren l'escut partit amb les armes d'Aragó i Urgell, un tercer amb l'heràldica de la vila, i un darrer amb les armes de Cecília de Comenge. El tercer tram de la nau el rematava una clau de volta amb la Coronació, avui derruïda i mutilada, estilísticament afí a l'anterior, i que al seu voltant presentava diversos escuts, entre els que també hi havia el de Cecília de Comenge⁶⁴. La presència dels emblemes de la comtessa en aquests dos darrers trams posa de manifest el seu paper en l'acabament de l'obra⁶⁵, sense poder descartar-se que en la finalització dels treballs intervingués també el comte Pere, el seu fill (MONFAR 1853, II, 228).

L'esplendor artística de la casa d'Aragó-Urgell: Pere II

Cecília de Comenge va morir el 1384 i va ser sebollida a Santa Maria d'Almatà (SANAHUJA 1965, 187)⁶⁶. Vídua des de 1347, i atès que l'hereu era encara molt jove, va exercir com a tutora i administradora del comtat fins que el seu fill, Pere II d'Urgell, va poder desenvolupar les tasques que li eren pròpies⁶⁷. Pere va regir els destins del comtat entre 1348 i 1408⁶⁸. Analitzada la seva figura en perspectiva es pot afirmar que va esdevenir un dels promotors artístics més importants de la Catalunya del seu temps, solament superat per alguns membres de la casa reial. De tota la nissaga comtal Pere va ser qui va mostrar una major inclinació i qui més es va deixar seduir per les formes artístiques⁶⁹. Educat, probablement, a la cort reial —era nebot de Pere III el Cerimoniós—, aquesta relació directa amb l'entorn àulic va condicionar la formació del seu exquisit gust. Hem d'afegir el seu gran potencial econòmic, que li va permetre viure envoltat de luxe i adquirir productes i manufactures artístiques de gran qualitat⁷⁰. Ho va posar de manifest Monfar al segle XVII, quan afirmava que "(...) fué

63. Sabem, per exemple, que des del segle XII, i encara el 1415, el monestir de Poblet posseïa una important granja a Torredà, al terme de Castelló de Farfanya (AL-TISENT 1972, 13-14 i 119; VILARRÚBIAS 1992, 58-63 i 158-164). Les armes de Ponç de Copons també apareixen a la sala principal de castell de Verdú, ja que la vila i el seu terme eren propietat del monestir de Poblet.

64. En el moment de publicar-se el primer estudi de Berlabé sobre Santa Maria de Castelló de Farfanya, l'escut amb les armes de Comenge corresponent al tercer tram de la nau també es trobava fora del seu emplaçament original (BERLABÉ 1993, 567, fig. 2).

65. L'aparició de heràldica de la comtessa a Castelló de Farfanya pot comparar-se amb el seu segell privatiu, un escut quarterat en sautor on es combinen escuts partits amb les armes d'Aragó i Urgell (1er i 4rt), amb escuts que mostren les armes dels Comenge (2on i 3er) (MATEU 1967, 31). Això demostra que Cecília va emprar una doble heràldica integrada per dos escuts, un al-lusiu al comtat i un altre a la seva nissaga d'origen. Com veurem més endavant, entre els fragments de guixeria gòtiques del Castell Formós de Balaguer conservats al Museu de la Noguera, en trobem dos que mostren l'escut partit amb les barres i l'escacat —un d'ells mutilat, només amb l'escacat— i un altre amb les armes dels Comenge (cat. 3, núm. 5).

66. "En este mismo año [1384], á 16 de junio, murió doña Cecilia de Comenge, mujer que fué de don Jaime de Aragon, conde de Urgel, y fué sepultada en la iglesia de Nuestra Señora de Almatà, de la ciudad de Balaguer: ignórase, empero, en qué lugar" (MONFAR 1857, II, 221-222).

67. Per exemple, el 1356 va actuar en representació del seu fill en un conflicte amb el noble Pedro de Xèrica en relació a unes cavalleries. Quatre anys després la comtessa encara apareix al costat del seu fill en un procés contra Elvira de Foces per un conflicte relacionat amb la vila de Huerto (RODRIGO 1991, 75 i 78, docs. 478 i 507).

68. Desconeixem la seva data de naixement, però segons Monfar, el 1359, en el moment de signar els capitols matrimonials amb Beatriu de Cardona, tenia menys de vint anys i més de setze (MONFAR 1853, II, 251). Cal deduir, doncs, que va néixer entre 1339 i 1343.

69. La primera aproximació actual a la figura del comte Pere com a promotor artístic la devem FITÉ 1997, 143 i ss. Cfr. CORREDERA 1973, 190-193.

70. Ho recordava un personatge que va viure poc després d'ell, el cèlebre humanista italià Lorenzo Valla, a través d'una anècdota que va recollir i difondre temps després Diego Monfar: "El conde don Pedro gustaba mucho de tener atesorado mucho dinero de oro y plata de diversos reinos y provincias, y esto en gran abundancia: teníalo en escritorios y arquillas, y tan apretados unos con otros, que era imposible poderlos sacar con las manos, porque los metía por fuerza, de canto y en ringlera, apretándolos y entremetiéndolos con martillo; y cuando llegaban á Castelló [de Farfanya] algunos forasteros, les preguntaba qué genero de moneda

hombre muy sabio, valiente y rico; dejó grandes tesoros y riquezas, y de los condes de Urgel, antecesores suyos, fué el que poseyó mejores estados, lugares y rentas” (MONFAR 1857, II, 248). També va dir d'ell que “(...) no había señor en Cataluña ni en la tierra del rey de Aragón, que tuviese ni mejores castillos, ni edificios mas suntuosos que el conde de Urgel” (MONFAR 1857, II, 228-229). Aquests palaus i residències eren, a més, luxosament decorats: “(...) de joyas, colgaduras y otras alhajas semejantes habia tanta abundancia, que tenia mas de diez castillos tan bien alhajados, que en cualquier ocasion llegara el rey á ellos se pudiera aposentar con toda su casa” (MONFAR 1857, II, 249).

El gust extremadament refinat del comte s'explicava per l'herència rebuda dels pares que, com hem tingut ocasió d'analitzar, van atresorar alguns llibres i van promoure empreses artístiques interessants. Altres factors d'incidència degueren ser la possible educació rebuda a la cort reial i, àdhuc, l'ascendent de la seva segona muller, Margarida de Monferrato (1364-1420), amb qui va contraure matrimoni el 1375 (MONFAR 1853, II, 252-259; XURIGUERA 1977)⁷¹. Era filla de Joan II el Paleòleg, marquès de Monferrato i vicari imperial a Itàlia, descendent dels emperadors paleòlegs; i d'Isabel de Mallorca, filla del destronat Jaume III de Mallorca. Margarida devia tenir una sòlida cultura artística forjada al nord de la península itàlica, a la Lombardia, dins els dominis de la família paterna. Cal suposar-li, doncs, una formació elevada i un contacte directe amb productes artístics de qualitat. Ho prova el seu domini del llatí, la cultura antiga, la música i la poesia, segons es desprèn de la seva correspondència amb Violant de Bar, muller del cosí del comte Pere, el rei Joan I⁷².

El record del comte Pere com a personatge que va impulsar una important política artística romanica perenne en temps de Diego Monfar (MONFAR 1853, 228). Ell va ser el primer en formular una enumeració dels monuments erigits de nou o que van ser reformats en temps de Pere, entre els quals cal comptar l'embelliment del Castell Formós de Balaguer, la residència principal dels comtes i el màxim exponent del seu poder; l'acabament de la denominada “casa de la comtesa”, ubicada també a Balaguer, prop del molí del comte, a tocar del convent de Sant Domènec⁷³; la reforma del castell d'Agramunt⁷⁴; les obres a la residència que els comtes tenien a Castelló de Farfanya; l'obra del claustre d'Àger (FITÉ 1997,

querian, y pidiendo ellos de la que corria en la region donde iban, los entraba en su tesoro y ofrecia de la que ellos pedian; pero como estaban tan achocados, era imposible sacarlos con las manos; y de estas burlas tomaba él gran gusto, y mucho mayor de que corriera por el mundo la fama de su riqueza” (MONFAR 1857, II, 249-250). Segons Santiago Sobrequés, el comte Pere va ser un bon administrador —una virtut que heretà de la seva mare— que va llegar al seu fill, Jaume el Dissortat, un patrimoni que el va convertir en el primer cavaller del país (SOBREQUÉS 1957, 144-146).

71. El matrimoni sembla que es va celebrar al mes de juliol, segons llegim en una carta en què Mata d'Armanyac, muller de l'infant Joan, excusava la seva assistència per motiu dels seu prenyat (ROCA 1929, 80).

72. Aquest epistolari posa de manifest l'existència d'una relació cordial, posteriorment trencada arran del matrimoni de Jaume, fill de Margarita, amb la infanta Isabel (PONSICH 2005, 156).

73. Monfar esmenta que el comte Pere “acabó la casa de campo de Balaguer, que llamaban la Casa Fuerte de la Condesa, que estaba junto al monasterio de Predicadores” (MONFAR 1853, II, 228). En un altre moment comenta que es trobava “donde ahora es la capilla de Nuestra Señora de la Horta” (MONFAR 1853, II, 481). La casa es trobava vora l'hostal conegut com “La Fassina”, i cap a 1417 o 1418 va restar annexionada al monestir de predicadors, segons una ordre d'Alfons el Magnànim (MONFAR 1853, II, 516; SANAHUJA 1930b, 146).

74. Agramunt era un dels enclavaments importants del comtat, amb un castell-residència del que no hem conservat ni un sol vestigi. En aquella vila, suposem que al palau comtal, s'hi van celebrar algunes trobades importants durant l'interregne posterior a la mort de Martí l'Humà, com una entre el comte Jaume i el bisbe de Lleida, l'urgellista Pere de Cardona, i també una reunió de prohoms del comtat per recaptar diners per defensar la successió al regne (LLADONOSA 1966, 251-252; COSTAFREDA 2013, 139). L'única descripció que conservem d'aquest edifici l'ofereix Monfar, tot i que només apunta que “aunque pequeño, era edificio muy hermoso y bien trazado” (MONFAR 1853, II, 228). Aquesta residència devia ser una estructura annexa al castell d'origen alt-medieval, que tenia una capella presidida per una talla de la Mare de Déu amb el Nen, de la segona meitat segle XIV. Va poder ser executada, per tant, coincidint amb la reforma promoguda pel comte. La imatge avui és propietat del Museu de Lleida: diocesà i comarcal (inv. 337), i en data recent ha estat restaurada i cedida en dipòsit a la parròquia de Santa Maria d'Agramunt.

157-160; FITÉ 2003, 193-196), on igualment gaudia de residència; i la seva possible intervenció en l'acabament del temple de Santa Maria de Castelló de Farfanya⁷⁵, i Sant Miquel —avui Santa Maria— de Balaguer. A *posteriori* a aquest llistat s'han incorporat altres obres, com els dos àngels que llueixen la seva heràldica i que es troben reaprofitats a la font pública de Castelló de Farfanya, dels quals es desconeix l'origen exacte, tot i que per força han de procedir o bé de Santa Maria, o bé de la residència comtal que hi havia a la vila (BERLABÉ 1993, 577-578, fig. 8; FITÉ 1997, 146-147). També s'han afegit al conjunt de les seves empreses artístiques el retaule d'Albesa, esculpit a finals del segle XIV (FITÉ 2008b, 61-90; FITÉ-PUIG 2009, 15); o les pintures murals de Sant Miquel de Montmagastre (1375-1408), avui conservades al Museu Nacional d'Art de Catalunya (VELASCO-FITÉ 2011, 133-143). Cal tenir també present la seva possible participació en la construcció d'un pont en un indret indeterminat de la Ribagorça —possiblement a la vall de Terrantona—, segons una petició d'indulgències que el comte, juntament amb els representants de nombroses viles d'aquella regió, va adreçar al Papa l'1 d'abril de 1405 (CUELLA 2005, 119-120, docs. 210-211).

Entre les primeres actuacions importants del comte documentem un viatge a València el 1351 acompanyant les tropes reials, per a prevenir un possible atac de l'infant Ferran, fill d'Alfons de Castella (MONFAR 1853, II, 203). Aquesta data pot marcar l'inici de la seva tasca com a promotor artístic, que va poder tenir com a primer focus d'atenció aquells projectes iniciats pels seus progenitors i que havien restat inacabats, com les esmentades obres a Santa Maria de Castelló de Farfanya i Sant Miquel de Balaguer. Es tracta de projectes en què el comte degué ser guiat amb fermesa per la seva mare, Cecília de Comenge. Restava també pendent d'acabament el monestir de les clarisses de Balaguer, una empresa de complexa materialització que s'arrossegava des dels temps del seu pare. La comunitat, finalment, s'havia instal·lat feia poc a l'antiga parròquia de Santa Maria d'Almatà, però restaven per efectuar-se reformes en aquest edifici preexistent.

L'entorn de luxe i fastuositat que envoltava el comte Pere es veu igualment reflectit en una sèrie de referències que, llegides en conjunt, indiquen fins a quin punt emulava actituds àuliques en l'organització d'un entorn fastuós i d'ostentació. A banda de delectar-se amb les lletres, també ho feia amb els joglars i la lírica trobadoresca, sempre associada a la música, i d'aquí que tingués ministrers a sou. Un d'ells era Erman Hans, "ministrer del comte Pere d'Urgell", qui el 1381 ens apareix a la cort de Pere el Cerimoniós i que aquell mateix any se n'anava a Flandes a una de les habituals *scholas* —trobades— amb companys d'ofici (ANGLÈS 1925, 165; ANGLÈS 1936, 624). Pel nom, és evident que es tractava d'algú forà, segurament germànic.

La presència de músics i joglars al costat dels comtes es remuntava als temps de Jaume i Cecília de Comenge, pares del comte Pere⁷⁶. És ben probable, per tant, que l'ascendent que Cecília va exercir sobre el seu fill en aquestes qüestions

El castell va ser parcialment destruït durant la Guerra dels Segadors, tot i que a inicis del segle XVIII encara conservava algunes estructures, entre elles la capella, segons advertim en un plànol del 1708. S'ha calculat que ocupava una superfície d'uns 2.000 m² (BERTRAN 2013, 36-41).

75. Aquesta possible intervenció caldrà deixar-la en suspens, atès que els emblemes heràldics conservats a les claus de volta de l'edifici no poden associar-se directament a la seva persona. En qualsevol cas, l'obra de Castelló de Farfanya es va perllongar durant la segona meitat del segle XIV i és possible, per tant, que el comte jugués algun paper en l'acabament de l'edifici, al costat de la seva mare. Tampoc es pot descartar que financés l'execució d'alguns dels elements de mobiliari litúrgic que sabem que procedeixen d'aquell temple, com els tres retaules de pedra del darrer terç del segle XIV i inicis del XV, el major, actualment a l'església de Sant Miquel; el de Sant Andreu, dispers en diversos museus i col·leccions; i el de Santa Úrsula i Sant Nicolau, conservat al Museu de Lleida (inv. 636). Com hem vist, l'heràldica confirma la intervenció de la seva mare en la construcció, però aquests retaules, en canvi, no mostren cap divisa personal que permeti associar-los a la voluntat comtal.

fos important, atès que era originària del Llenguadoc. Aquest fet s'ha d'analitzar al costat de la possessió de dos cançoners que relacionem amb ell, i que estudiem en un altre text del present catàleg dedicat a la biblioteca del comte Pere. Notícies com aquestes ens situen davant un personatge que es delectava amb la música i les lletres, a l'igual que feia el seu cosí, el rei Joan I, l'aimador de la gentilesa, del qual són prou conegudes les seves aficions artístiques, literàries i musicals. Aquests interessos comuns van potenciar una relació que s'estenia a altres àmbits, i que es va concretar en intercanvis fluïts⁷⁷. Ho veiem en la sol·licitud del rei al comte d'una bombardà —un instrument de vent—, “la pus grossa o de major compàs daquelles dues qu'els vostres ministrers han haduytes”; o l'ofertament que li va fer, primer, d'uns ministrers que havien marxat a Montpeller i, després, d'uns altres que volien marxar a París i que segons es deia eren “los millors son de tota espanya après dels nostres” (ROCA 1929, 339 i 348-349).

Luxe i devoció a la cort del comte Pere: joiells i relíquies

Aquest entorn d'emulació reial es basava en una relació directa amb els monarques, que passava per l'intercanvi mutu d'objectes i servidors, com hem vist en el cas del ministrer Hans i com veurem també en referir-nos als manuscrits⁷⁸. Cal posar-ho també de manifest en relació amb àmbits com el de la superstició i les pràctiques màgico-curatives, als quals el comte es va mostrar afí des de la seva joventut. Ho deduïm dels possibles contactes que va mantenir amb el llinatge gironí dels Axarau, integrat per un grup de persones que practicaven exorcismes contra les mossegades d'animals verinosos, a qui el 1350 se'ls va concedir llicència per aplegar almoines “i que porten lletra del comte d'Urgell”⁷⁹.

El comte Pere apareix posseint objectes tan singulars i apreciats com les banyes d'unicorn, a les quals s'atribuïen propietats profilàctiques. Sembla que el comte s'havia endut la que es conservava a la Seu Vella de Lleida i que havia estat cedida per Ot de Montcada, suposem que arran del seu testament i de la fundació de la capella familiar. L'infant Joan s'assabentà de la seva existència i de les seves propietats per combatre la infertilitat, per la qual cosa va sol·licitar-la. Tanmateix, el bisbe va informar-lo que se l'havia endut el comte, i d'aquí que l'infant es posés en contacte amb ell per mirar d'aconseguir-la, ja fos sencera o algun fragment. El comte Pere no va mostrar gaire interès en cedir-la, i d'aquí que el seu cosí li reclamés insistentment, fins aconseguir que li facilités el 1377. En prova d'agraïment el futur rei va enviar-li un fragment estotjat (ROCA 1921, 152-153; ROCA 1929, 400-401). L'intercanvi epistolar entre ells posa de manifest que el comte Pere va interessar-se per les propietats del fetitxe en qüestió, i l'infant va satisfer la seva curiositat trametent-li una carta on li responia sobre aquest darrer assumpte, a la vegada que aprofitava per demanar-li que fes el possible per aconseguir-li dues banyes més, la que es conservava a Roncesvalles i una altra “en una esgleya ermitana de illa de mar” (RUBIÓ 1908-1921, II, 185-187, doc. CXCIX; ROCA 1921, 159-161; ROCA 1929, 405-407)⁸⁰.

del comte d'Urgell” (ANGLÉS 1925, 163). Al testament del comte Pere, altrament, hi consten els trompetes Bernat Forcadell i Joan Fexuc (MONFAR 1853, II, 274).

⁷⁷. Encara que el protocol i el parentiu directe ho feien necessari, la relació mantinguda en vida amb Joan I va motivar que Pere II d'Urgell pagués la celebració d'un aniversari a la catedral de Barcelona coincidint amb la mort del monarca. El comte no va poder assistir a la cerimònia, i d'aquí que enviés a l'abat de Sant Pere d'Àger “et quedam millitem”. Igualment, va donar 100 ciris i tres draps d'or, en un dels quals va fer fer “voves cum armis suis” (CINGOLANI 2013, 90, doc. 6).

⁷⁸. Vegeu el nostre text sobre la biblioteca del comte Pere publicat en aquest mateix catàleg.

⁷⁹. Arxiu Diocesà de Girona, ref. U-015-01388, fol. 218v. Suposem que es tracta de la mateixa notícia que va referenciar Josep Maria Marquès, tot i que sense especificar la font documental i sense aludir al comte (MARQUÈS 1994, 24).

⁸⁰. Les banyes d'unicorn van tenir un cert predicament entre la família del comte, ja que uns anys després la seva néta Elionor, filla del comte Jaume el Dissortat, en posseïa una que va prestar a la reina Maria de Castella (GIMÉNEZ 1901, 440, doc. CCLXXVI; cfr. COSTAFREDA 2003, 63).

Propietats similars s'atribuïen a una pedra que segons sembla era propietat de Margarida de Monferrato, i que el 1375 va cedir a la seva neboda Mata d'Armanyac, muller de l'infant Joan, que tenia problemes per infantar. En tenim coneixement per una carta que Mata li va adreçar, en la qual manifestava que "la vostra pedra quens donas nos ha fet molt de be e sapiats que som feta prenys de Nadal ença del qual prenyat vos havets part e del qual nos trobam ens sentim be". Devia tractar-se d'una pedra similar a la que posseïa Carles V de França, encastada en or i arranjada amb perles, maragdes i balaixos (ROCA 1921, 78 i 133; ROCA 1929, 376). La fe de Margarida en les propietats d'objectes d'aquest tipus va ser un dels trets definitoris de la seva personalitat. Això explica que arran de la rendició i empresonament del seu fill s'envoltés de determinats personatges que, a través de rocamboliques prediccions i profecies com les d'Anselm Turmeda o Joan de Rocatallada, avançaven l'alliberament del Dissortat (BOFARULL 1868, II, 236-238, 262-263, 265-266, 270, 278 i 289-293); o, fins i tot, que arribés a creure en el poder d'unes suposades camises que tenien la virtut de fer volar a aquell que les vestís, i que li van ser ofertes per un frare i un metge (GIMÉNEZ 1901, 186, 216, 227, 345-346)⁸¹. És probable que fos ben coneguda l'afició de la comtessa a aquest tipus de pràctiques supersticioses, i d'aquí que Ferran d'Antequera exposés en una carta al seu fill Alfons que Margarida planegés assassinar-lo "ab fatilleries, verins e altres machinoses engins e ab altres coses a humana natura contrarias" (ROCA 1929, 438, doc. XX)⁸². En aquest mateix ambient de desesperació veiem que Margarida, altres cops, s'encomanà directament al poder i propietats de les relíquies, ja que va lliurar al seu fill pres una bosseta on hi havia varies (BOFARULL 1868, II, 140).

L'intercanvi de presents i regals amb connotacions artístiques devia ser fluït entre el comte Pere i els monarques catalans, segons deduïm d'alguns documents conservats. Ho detectem ja en temps de Pere el Cerimoniós, quan el rei, el 1366, va regalar al comte Pere un conjunt d'induments⁸³; i ho veiem també amb Joan I (1380), que per preparar les seves noces amb Violant de Bar a Perpinyà va demanar tota una sèrie de materials luxosos per embellir el palau reial d'aquella ciutat, especialment tapissos, que va sol·licitar a la reina Sibila, als bisbes de Barcelona i de Girona, i als comtes d'Urgell i d'Empúries (ROCA 1929, 108-112)⁸⁴. Els tapissos del comte Pere no només penjaven de les parets del palau comtal de Balaguer, on sabem que hi havia una estança anomenada "dels paraments" (DOMINGO 1997, 141)⁸⁵, sinó també d'altres residències com la de Castelló de Farfanya, on el 1413 tenim constància de l'existència d' "un drap de ras hun ha historia-

81. Un dels testimonis del procés contra el comte d'Urgell va relatar l'interès de Margarida per aconseguir la fórmula d'un vi que causava somnolència i que havia de ser administrat als carcellers que vigilaven al Dissortat, per tal que aquest pogués fugir (BOFARULL 1868, II, 281 i 365).

82. En aquest context cal esmentar la celebració d'una missa al palau reial de València, oficiada per sant Vicent Ferrer, que commemorava el descobriment de les maquinacions de Margarida per assassinar el monarca (VELASCO 2008a, 397).

83. "Item I alcandora de drap de lin blanca; item I albernuç de badench blanc; item una aljuba de drap de seda malaqui, ab lo camp groch, ab algunes obres d'or, forrada de sendat vermell de grana; item I gramalla devellut vermell, fresada de fres d'or de Venècia, forrada de taffata sarraynesch; item una amema de lenç blanca crua; item I alfíem en taula; item I maysiat de seda quaix vermell de grana fet a manera de manil de barber, ab les orles blaves; totes aquestes coses d'alli ença on comença la alcandora de drap de lin blanca, donam al comte d'Urgell" (RUBIÓ 1908-1921, I, 211, doc. CCXV). La historiografia tradicional sempre ha destacat que el comte Pere i la seva mare Cecília van apartar-se de la cort del Cerimoniós pel caràcter conflictiu del monarca, i per la voluntat de restar al marge dels problemes polítics que se'n derivaven de la seva complexa personalitat. La relació d'oncle i nebot, tanmateix, no va esvaïr-se del tot, com veiem en la donació esmentada i en alguna altra notícia puntual on s'intueix un cert to confidenciat. Per exemple, en un moment donat el comte Pere va inquirir al monarca "sobrel fet de generació de mascle e de fembra", que va acabar amb l'enviament del metge jueu Salomó Caravida perquè esvais els dubtes del comte (ROCA 1929, 376).

84. El valor d'aquest document ja va ser destacat per GUDIOL 1918.

85. Es tracta d'una denominació que retrobem en altres palaus de Barcelona, València, Saragossa o Perpinyà, i que designa la sala principal del palau, on s'efectuaven les recepcions públiques, els banquets, etc.

da una casa de cervo” (GIMÉNEZ 1901, 364). La possessió d'aquest tipus d'obres justifica que al testament del comte hi consti un tal Ramon Stevar, reboster, que devia ser l'encarregat de vetllar per aquestes tapisseries i les robes de cambra (MONFAR 1853, II, 274).

Els comtes d'Urgell participaven plenament d'aquells actes i celebracions convocats per la família reial, on entraven en contacte amb un seguit de pràctiques i objectes de caire representatiu propis del casalici reial. És el cas de les cerimònies de coronació, com la de Martí l'Humà, celebrada a Saragossa el 1399, a la qual va assistir el fill del comte Pere, Jaume, que va rebre el privilegi de dur el pom del rei durant la cerimònia celebrada a la Seu, i també a l'entrada al convit, que va tenir lloc al palau de l'Aljaferia (CARBONELL 1997, II, 181 i 184). La seva futura esposa, Isabel, germana del rei Martí, va dur el ceptre de la reina⁸⁶. D'aquest privilegi s'infereix el que més endavant es farà evident en una carta del 1404, en la qual el rei Martí sol·licitava al comte Pere que permetés el retorn de Jaume al seu servei, probablement perquè es trobava ben integrat a la cort reial (CARBONELL 1997, 180-189; COSTAFREDA 2013, 136)⁸⁷. Tot plegat culminarà amb el nomenament de Jaume com a lloctinent del rei al regne d'Aragó, el 1407 (RODRIGO 1991, 103, doc. 694).

El comte Pere, a l'igual que el seus cosins Joan I i Martí l'Humà, va ser un gran amant dels joiells executats amb materials nobles com l'or i l'argent, i completats amb perles i pedres que contribuïen a la seva lluentor i efecte fascinant. Aquests objectes sumptuosos molts cops eren producte de regals diplomàtics que tenien per missió prestigiar a qui els regalava, així com enfortir les relacions i aliances político-familiars *inter pares*. La presència dels mateixos entre les possessions mobles del comte ens parla no només del seu exquisit gust i de la fastuositat i sofisticació que l'envoltava, sinó de la seva participació en aquesta cultura de la presentalla que també incloïa altres tipus de regals, com podien ser esclaus, cavalls o arnesos⁸⁸. En el seu cas no hem conservat cap joell que pugui associar-se documentalment a aquestes pràctiques, però a la vista del seu elevat rang dins l'entorn reial més directe, i dels seus viatges diplomàtics, que algun cop el van portar a Itàlia, és fàcil deduir que va beneficiar-se d'aquesta xarxa de relacions a l'hora d'obtenir determinats objectes⁸⁹.

86. És possible que aquest ceptre sigui un dels que va obrar l'orfebre Joan Palomar, en or, destinats a la coronació del monarca (DOMENGE 2012, 67). D'altra banda, en la cerimònia hi va participar Joan Fexuch, trompeta de Jaume d'Urgell, que va rebre dos florins d'or per part del consell barceloní (SCHWARTZ-CARRERAS 1892, 111). Aquest trompeta ja consta a les ordres del seu pare, el comte Pere, que va recompensar-lo al seu testament de 1408 amb 300 sous (MONFAR 1853, II, 274).

87. Es té constància d'una segona carta, del 16 de juny de 1406, en què el rei sol·licitava el mateix (GIRONA 1909-1910, 198). La relació existent va fomentar que el monarca fes algunes presentalles a Jaume, especialment a partir de 1407, quan van convertir-se en cunyats. Així, el 4 de febrer de 1408 va regalar-li "l falcó grifant ab que cacets per amor de nos", ja que Jaume era un gran afeccionat a la caça. Al mateix temps, a la seva germana Isabel, que es trobava embarassada, la va obsequiar amb un conjunt d'"algunes joyes que portets per amor de nos" (GIMÉNEZ 1901, 234-235, doc. XLV). Fins i tot, en alguna ocasió el monarca va oferir a la parella el servei dels seus metges personals, i escrivia a Isabel per interessar-se pel seu estat de salut quan es trobava encinta (GIRONA 1915, 626, doc. 17; 645, doc. 46). Que la relació era força estreta també ho demostra l'oferiment que Jaume va fer al rei de ser padrí de bateig del primer fill de la parella i que el comte fos designat, primer, lloctinent general del regne d'Aragó, i posteriorment, governador general de tots els regnes (COSTAFREDA 2013, 137-138).

88. Una aproximació a aquest panorama a DOMENGE 2009, 343-344 i DOMENGE 2012, 64-79.

89. El 1399 el rei va enviar el comte Pere a la Llombardia en el marc d'una ambaixada diplomàtica adreçada al duc de Milà (GARRIDO 2010, 188, 197 i 209). És possible que el comte Pere efectués algun viatge a la cort papal d'Avinyó, atès que el 27 de desembre de 1371 el Papa Gregori l'escrivia per agrair-li la tramesa de "duos pulchros equos" (VINCKE 1936, 480, doc. 634). El 1383 documentem també el regal d'un "bell cavall (...) ab son arreament" a la reina Violant de Bar (PONSICH 2005, 179, doc. 5), potser en compensació pel préstec d'un llibre de Godofroid de Bouillon sobre el qual parlem al nostre text dedicat a la biblioteca del comte publicat en aquest mateix catàleg. Al rei Joan va obsequiar-lo amb dos ases que aquest, per la seva banda, va regalar al rei de França. La relació amb Joan I en aquest àmbit devia ser fluïda ja que també documentem el lliurament d'un mul per part del comte (ROCA 1929, 316 i 319).

A banda, el seu elevat poder adquisitiu, fruit d'unes rendes que el van convertir en l'home més ric de Catalunya, també justifica que pogués proveir-se dels mateixos a través de l'adquisició.

És possible que alguns els heretés del seu pare, el comte Jaume I, tot i que no conservem referències que ho atestin. Únicament tenim constància que posseïa una luxosa vaixela d'argent, que va empenyorar a Girona el 18 agost de 1344 per valor de 5.000 sous a través de Guillem de Bellera i en Relats, membres de la seva casa⁹⁰. No descartem tampoc que el comte Pere pogués obtenir objectes d'aquest tipus a partir de penyores a importants personatges com el rei, i més tenint present que la monarquia va haver de recórrer habitualment a aquesta pràctica per poder finançar-se. Un exemple del que diem és l'empenyorament cap a 1398 d'un important conjunt de joies i relíquies de la capella reial per part de Martí l'Humà, que havia rebut un préstec de 40.000 florins a través del seu consell per atendre necessitats. En apropar-se la data de la seva coronació, el rei va voler recuperar els béns empenyorats, i així ho va sol·licitar a la Generalitat i als consellers de Barcelona, però no disposava de liquiditat per redimir la penyora. Es va iniciar llavors un llarg procés de recuperació de les joies i les relíquies que es va perllongar fins després de la cerimònia, ja que el rei va haver de demanar permís a les principals autoritats i cavallers del país. En aquest procés hi devien jugar un important paper el comte Pere d'Urgell, cap del consell del rei, i el seu fill Jaume, que devien posar impediments a la devolució, ja que els diputats no volien tornar les joies sense el seu consentiment, que finalment va arribar (ADROER 1979, 115-117, docs. 201 i 208).

Per fer-nos una idea del tresor familiar dels comtes en aquest àmbit és especialment il·lustratiu l'inventari dels béns que Ferran d'Antequera va confiscar el 1413 a Jaume el Dissortat, molts dels quals els havia heretat del seu pare (vegeu apèndix). Hi consten un seguit d'objectes executats en or i argent decorats amb pedres precioses, perles i esmalts. Una de les peces més espectaculars i sumptuoses devia ser una "fontana daurada ab III lehons en los peus e ab un orifany sobre en lo cap lo qual porta un castell ab diverses besties ab son smalts d'Urgell". Entre els objectes mencionats destaca també "una copa ab son cobertor d'argent daurada ab dos senyals durgell ab corona e angels entorn ab son pinnacle en la summitat del qual es sent Miquell", la qual esdevé una mostra de la devoció per aquest sant dins el casalici comtal⁹¹. Cal tenir en compte, emperò, que la relació que s'oferia en aquest document no devia ser completa, ja que tenim constància que Jaume i Isabel, juntament amb Margarida de Monferrato, van empenyorar diverses joies per poder fer front a les despeses del setge i per pagar a aquells que els prestaven auxili i serveis.

A la seva residència d'Àger, dins una arca, Pere també tenia alguns objectes de característiques similars, com una corretja de plata treballada i una corona amb perles i pedres precioses (FITÉ 1985, 244). Aquesta corona tal vegada podria identificar-se amb aquella "daur e de pedres fines" que romania en mans d'un botiguer de Balaguer després del setge de 1413 (GIMÉNEZ 1901, 379, doc. CCXV). Tanmateix, aquesta darrera potser era la que Pere el Cerimoniós va regalar a Isabel el 1385, amb la qual s'havia coronat quatre anys abans a Sibil·la de Fortià, la seva mare (COSTAFREDA 2013, 134). Sabem també que per fer-se amb una vuitantena de llibres del castlà d'Amposta, el comte Pere va deixar en penyora "unam cam-

⁹⁰. Arxiu Diocesà de Girona, ref. U-008-00529, fol. 106v; al fol. 134v es prega cancel·lar el préstec. El 19 novembre 1348 el bisbe de Girona cedia a Ponç d'Altariba el seu dret sobre un deute de 2.000 sous, que era part d'un de 5.000 que el comte Jaume d'Urgell li havia reconegut el 1343 (Arxiu Diocesà de Girona, ref. D-159-00711, fol. 13).

⁹¹. GIMÉNEZ 1901, 359-360, doc. CLXXXVIII; cfr. POU 1913, 140; FITÉ 1997, 163-164. El volum i la importància dels objectes d'orfebreria civil inventariats a Balaguer justifiquen que al testament del comte Pere hi apareguí Antoni Després, a qui es van lliurar 200 sous per tal que donés comptes dels vasos de plata que li eren encomanats (MONFAR 1853, II, 274).

panetam auri et unum anulum cum I pulcro balassio vel diamante”, que posteriorment li van ser restituïts. Sembla, amb tot, que el comte no va tornar els llibres (ALANYÀ 2002, 266). És molt possible que la majoria d'aquestes joies passessin a mans de Jaume, ja que al testament del comte Pere llegim que s'havien de lliurar a Margarida tots els seus vestits, dels quals s'havien d'extreure les perles i pedres precioses perquè havien de lliurar-se a l'hereu. Cal recordar que les perles i gemmes eren elements molt apreciats, amb els quals els propietaris establien vincles molt íntims i directes, a voltes emparats en pràctiques màgic-curatives⁹². En qualsevol cas, i segurament per compensar-ho, el comte va lliurar a Margarida un luxós fermall “cum quadam smaragde in medio et sex margaritis et sex balaix circumcirca” (MONFAR 1853, II, 275).

Tanmateix, no era aquesta l'única joia amb aitals característiques que posseïa Margarida, atès que el 1413, coincidint amb la caiguda de Balaguer i l'empresonament del seu espòs, va empenyorar a Barcelona “un fermall de gran valor en lo qual son afixes tres balays grosses e tres perllas”, el qual es va valorar en 1.500 florins, una xifra realment important (GIMENEZ 1901, 375, doc. CCIX)⁹³. És possible que es tractés del mateix objecte que va esmentar en la seva declaració un dels testimonis del procés contra Jaume el Dissortat, que havia sentit dir a Margarida que l'havia empenyorat a un mercader i que valia entre 2.000 i 3.500 florins (BOFARULL 1868, II, 204). Amb tot, un dels objectes més espectaculars d'aquest tresor familiar comtal devia ser “una creu dor de altar de capella en tres troços en la qual havia VIII pedres vermelles VIII perles poques e en lo peu un safir en lo cayo e en la creu entre ab dues parts dos safirs e quator pedres vermelles e quatre perles grosses e la dita creu ab les diles pedres e perles pesa tres onces mig quart”, la qual va ser confiscada per Ferran d'Antequera a Margarida. El monarca, conscient del gran valor d'aquesta creu, la va regalar a la seva muller, Leonor d'Albuquerque, i el 1415 ordenava a Diego Ferrandez de Vadillo, conseller seu, que l'eliminés de l'inventari aixecat a Balaguer per tal que ningú pogués reclamar-la (GIMÉNEZ 1901, 377-378, doc. CCXII)⁹⁴.

La família posseïa una altra creu de característiques semblants que, juntament amb altres joies, va vendre Anton de Luna, gran aliat de Jaume el Dissortat, per tal de finançar la causa del comte. Segons Monfar, es tractava de “una suntuosíssima y costosa cruz” que havia estat propietat del duc de Berry, “que á mas del oro y piedras que habia en ella, eran tantas las hechuras, que nadie entendió en quererla comprar” (MONFAR 1853, II, 462)⁹⁵. La dada és significativa perquè deixa lloc a múltiples interpretacions. A banda de la importància de l'objecte, el fet que es recordi l'antic propietari ens parla del simbolisme d'aquesta apropiació. A dia d'avui no conservem cap document que demostrï les relacions directes del comte Pere amb el duc de Berry, Joan de Valois (1340-1416) (AUTRAND 2010, 19-24), però no és estrany que el d'Urgell posseís

92. Alguns texts de l'època de temàtica lapidària tracten sobre aquestes qüestions. Per exemple, el balaix es considerava una pedra que alliberava dels mals pensaments i la luxúria, portava pau entre els enemics i, a més, era un contraverí eficaç (DOMENGE 2012, 66). Pel que fa a les perles, en el procés contra el comte d'Urgell es documenta un testimoni que afirma que Margarida va lliurar quaranta o cinquanta “grans de perles” a un emissari que havia de portar cartes de sol·licitud d'ajuda a diferents dignataris (BOFARULL 1868, II, 352).

93. És precisament en aquells anys que els fermalls deixen d'emprar-se com a elements de subjecció de la capa i passen a emprar-se com a complement del bonet, amb la qual cosa van esdevenir objectes que distingien especialment a aquells que els posseïen (TINTÓ 2005, 768).

94. A l'inventari (1424-1426) de l'aixovar d'orfebreria que Leonor va dipositar al monestir de Guadalupe (Càceres) no consta cap creu amb aquestes característiques (NIETO 1997, 39-66).

95. El conjunt d'aquestes joies s'oferia a la venda per 25.000 florins, va baixar-se el preu a 10.000 i, finalment, es va vendre per 6.000 (MONFAR 1853, II, 462-463). El procés contra el comte d'Urgell recull que el trasllat dels joiells era de “fama publicha” i que el tresor comprenia “argent e grans joies del comte Durgell” que van ser transportats amb setze o disset cavalls (BOFARULL 1868, I, 282 i 298).

algun objecte d'ell perquè el duc era oncle de Violant de Bar, muller de Joan I⁹⁶. En qualsevol cas, la relació de la família comtal amb els ducs de Berry la documentem poc després de l'ensulsiada del 1413, ja que veiem a Isabel i Margarida demanant reiteradament ajuda a la duquessa de Berry (BOFARULL 1868, II, 158-159, 172, 209, 215, 234, 247-248, 251-254, 259, 314-317, 326-328, 344; COSTAFREDA 2013, 145-146). Això indica que en temps precedents la relació va poder ser cordial, i que, fruit d'aquesta relació, l'objecte esmentat arribés a mans del comte Pere.

Segons es recull al procés contra Jaume el Dissortat, entre les joies que Anton de Luna es va emportar a França per aconseguir finançament per pagar les tropes que havien de socórrer la família comtal, hi havia una cadena i un collar d'or que van ser venuts per 150 i 400 escuts, respectivament (BOFARULL 1868, I, 198). Segons afirma algun dels testimonis interrogats en el mateix procés, durant el mes de juny del 1413 Elionor, filla del comte Pere i germana del Dissortat, va cedir totes les seves joies, entre les quals hi havia un fermall “que apareie fos reliquiari” amb una cadena d'or i, a banda, un collar també d'or. El testimoni va afirmar que van formar part del lot dut a França per Anton de Luna, però no sabem si eren els esmentats més amunt. Un segon testimoni va afirmar que entre aquestes joies hi havia una “esquerpa”, és a dir, una corretja o cinyell, mentre que un tercer augmentava la llista amb “una corega dor ab parge negre de seda cuberta de pedres fines et de perles hun collar et altres joyells”, que van ser venuts a Tolosa de Llenguadoc. La pròpia Elionor va reconèixer que havia cedit les seves joies “forcivolment et ab plors” al seu germà i la seva mare, i que eren “perles grosses pedres fines et argent obrat” valorades entre 25.000 i 28.000 florins (BOFARULL 1868, II, 18, 28, 32, 36-37, 39-40 i 46).

Malauradament, no hem conservat ni un sol dels objectes esmentats en l'inventari dels joiells familiars de 1413, ni en la resta de documents comtals que fan al·lusió a obres d'aquest tipus. Avui, per poder-los evocar hem de recórrer a aquests esments documentals, a la imaginació, i als escassos objectes amb les mateixes característiques que hem conservat en altres indrets. Sortosament, i malgrat que no ho podem corroborar documentalment, una d'aquestes joies que ha pervingut fins als nostres dies sembla que va ser propietat del comte Pere. Ens referim al cèlebre portapau-reliquiari que aquest va regalar al monestir de Sixena (Osca), on havia professat la seva filla Isabel. Es tracta d'una magnífica joia en or, nacre, esmalts *sur ronde-bosse d'or* i pedres precioses, executada cap al 1400 en un taller de l'entorn parisenc (AINAUD 1994, 127-144; DOMENGE 2003, 89-134; ESPAÑOL 2009b, 289; DOMENGE 2014c, 141-162). Es tracta d'una de les escasses mostres de l'orfebreria i la joieria civil típiques de la *Goldemilplastik* que han arribat fins als nostres dies. Aquesta impressionant obra esdevé el paradigma del tresor que posseïa el comte Pere, i cal suposar que sentia per ella una estima molt especial. L'exquisida combinació de materials que presenta, amb un excepcional i primerenc treball del nacre (FRICKE 2012, 35-53), afavoreix la creació d'efectes lumínics i cromàtics captivadors. Malauradament, avui només podem apropar-nos a aquesta

96. El darrer, que sempre va mostrar un intens tarannà francòfil —“havia muller francesa e era tot francès”, en paraules de Maria de Luna, la seva cunyada (RUBIÓ 1917-1918, 8; ESPAÑOL 2009b, 267-268; TERÉS 2009, 13-15)—, havia maridat en primeres núpcies amb Mata d'Armanyac, germana de la primera muller del duc. Aquesta política matrimonial va anar lligada a unes fluïdes relacions culturals, que es van materialitzar en alguns obsequis sumptuaris, com un important díptic d'or, amb esmalts, perles i pedres precioses que el duc va regalar a Joan, segurament, amb motiu del seu enllaç amb Violant de Bar. Cal destacar, simptomàticament, que en una de les ales s'hi representava “l'hom vell, feta a semblança del duch de Berri” (ESPAÑOL 2009b, 285; DOMENGE 2012, 68). Per la seva part, el rei Joan va regalar al duc la pedra anomenada “betzar”, a la qual hom atribuïa propietats apotropaiques. Hem d'afegir que la presència a la Península Ibèrica d'objectes sumptuaris que havien estat propietat del duc de Berry encara s'atesta a dia d'avui amb obres com la “santa Anita” de la catedral de Toledo, que en un moment donat va ser propietat de Ferran d'Antequera; el portapau de la capella del Conestable de la catedral de Burgos; o el reliquiari en forma de pinta de la Seu de València. A banda, tenim constància d'altres que de mans del duc van passar a diferents membres de les cases reials hispanes, com un grup del Noli me tangere lliurat a Carles III de Navarra que el 1446 es trobava empenyorat a Barcelona. Sobre aquestes qüestions vegeu DOMENGE 2009, 343-363; ESPAÑOL 2009b, 283-289.

magnífica obra a través de fotografies, ja que fou robada fa escassos anys de la caixa de seguretat del MNAC.

Un receptacle com aquest era especialment apropiat per custodiar una relíquia important. En aquest sentit, el portapau contenia a la part baixa una cavitat que hostatjava un fragment de la túnica de Crist. Objecte i relíquia convertien aquest joell en un absolut símbol de distinció, i que el comte Pere el regalés al monestir on havia professat la filla és un nou indicador del seu gran poder econòmic. Aquest tipus de joies formaven part de les relacions diplomàtiques establertes per la reialesa europea del moment, i que sovint es regalaven en forma de presentalla sumptuosa amb motiu d'aliances polítiques, matrimonis i, especialment, en les celebracions d'Any Nou (BÜTTNER 2001, 598-615). Els objectes amb esmalts *sur ronde-bosse*, absolutament exclusius, només restaven a l'abast de la reialesa i de personatges com el duc de Berry, per la qual cosa cal valorar que el comte Pere en posseís un i que, a més, l'acabés obsequiant a un centre religiós⁹⁷.

Tornant a l'inventari de joies de 1413 (vegeu apèndix), veiem que s'esmenten alguns objectes en què es feia ostentació de les armes d'Urgell i els Montferrato. L'heràldica era un mitjà eficaç per donar a conèixer la magnificència d'algú o per fer arribar al poble determinats missatges. Així, el comte Pere va emprar l'art del blasó perquè determinats projectes artístics o objectes concrets restessin per sempre associats a la seva persona. En aquest sentit, gairebé totes les obres arquitectòniques que podem relacionar amb ell fan ostentació de les seves armes, de la qual cosa deduíem que hi tenia un gran interès. El mateix podem dir dels objectes de luxe i d'ús quotidià, on l'ús de l'heràldica servia per personalitzar-los i per promocionar la seva imatge i la del llinatge propi, com veiem als fragments de ceràmica recuperats al Castell Formós de Balaguer, on indistintament hi figuren les armes d'Urgell i Monferrato (cat. 26). Aquests emblemes actuaven com a marques de propietat, però també servien per embellir els objectes, i el seu ús en aquests contextos va ser àmpliament assumit per la monarquia (TERÉS 2009, 22-25; DOMENGE 2014b, 99-117). Això explica en part que ho fes també el comte d'Urgell, sempre preocupat per emular determinades actituds àuliques davant el luxe i l'ostentació.

Aquestes joies que presentaven esmaltades les armes de Pere i Margarida i les ceràmiques recuperades al palau de Balaguer poden posar-se en relació amb un document de 1408 en què s'esmenten uns cordovans granadins que el comte havia encarregat a Pere d'Àries, mercader de València (GIMÉNEZ 1901, 237-238, docs. XLVIII; GIRONA 1915, 625, doc. 12). Al document s'especifica que el comte havia demanat explícitament al mercader, molts cops i en diverses cartes, "queus faes fer los dits paraments ab les dites vostres armes"⁹⁸, amb la qual cosa novament es posa de manifest aquesta voluntat de fer aparèixer l'heràldica personal en aquells objectes que transmetien una determinada imatge del seu poder. El comte ho va fer per darrer cop a l'hora de la mort, atès que al seu testament va estipular que a la seva caixa sepulcral que va ordenar erigir a Santa Maria d'Almatà s'hi representessin els "signum nostris", com va poder comprovar temps després Monfar (MONFAR 1853, II, 271 i 278).

Normalment, el comte va fer servir un escut partit amb els pals d'Aragó i l'escacat, i així ho advertim en la numismàtica

97. La donació del portapau al monestir de Sixena podria entendre's en un context que tal vegada afectaria a altres objectes originaris d'aquest centre religiós. Ens referim a una escultura de la Mare de Déu i el Nen, de gran qualitat i executada en fusta, avui conservada al Museu de Lleida: diocesà i comarcal (inv. 316), identificada per la tradició domèstica com "la Virgen del Parlatorio". Afí a un model centre-europeu gens habitual a la Península Ibèrica, s'adscriu a la tipologia de les Schöne Madonnen —Verges hermoses— executades a la Bohèmia i l'àrea germànica meridional cap a 1390-1425 seguint els cànons del gòtic internacional (JANKE 1993, 128; SUCKALE 2011, 230-231, Fig. 7). Aquesta cronologia s'adiu molt bé amb la del govern del comte Pere, que com va fer amb el portapau, va poder oferir la imatge com a presentalla al monestir on va professar la seva filla.

98. En un altre moment el document parla de "quey ha fetes fer per ordinació e prechs vostres".

(SANAHUJA 2008, 169), la sigil·lografia (SAGARRA 1908, 318-319; SAGARRA 1915-1932, II, 10-11, ref. 290-291, làm. LXXXIX; TRENCHS-CONDE 1985, 79), en les ja esmentades ceràmiques del Castell Formós i la caixa sepulcral d'Almatà. La generalització de l'ús d'aquest escut partit per part del comte s'atesta també en un foli del cèlebre Armorial de Gelre, atribuït a l'heraldista Claes Heinenszoon, àlies Gelre, i que va ser copiat entre 1370 i 1414. El manuscrit es conserva a la Biblioteca Reial de Bèlgica (ms. 15652-56) i mostra prop de 1.800 escuts d'armes d'arreu d'Europa. El fol. 62v està dedicat a la Corona d'Aragó⁹⁹, i és significatiu que un dels emblemes triats per l'heraldista fos el del comte d'Urgell, que apareix al costat de les armes del comtes d'Empúries i Prades, del Marquès de Villena, de Gastó de Montcada, dels Luna, dels emblemes reials i d'alguns dels diferents regnes que integraven la Corona d'Aragó.

Malgrat que aquest va ser l'emblema més difós, en algun dels seus projectes artístics Pere i Margarida van fer ús, cadascun d'ells, d'una doble heràldica en què es combinaven diferents armes. En el cas de Pere, va emprar l'escut partit amb els pals d'Aragó i l'escacat, a més d'un segon, amb els pals d'Aragó i les armes dels Entença, atès que era senyor de la baronia d'Entença¹⁰⁰. Margarida també feia servir el primer d'aquests escuts, a més d'un segon, també partit, en què els pals es combinaven amb les armes dels Montferrato¹⁰¹. Aquesta combinació d'emblemes ens apareix a les pintures murals de Sant Miquel de Montmagastre (VELASCO-FITÉ 2011, 133-143), així com al retaule d'Albesa (FITÉ 2008b, 88). En aquest darrer cas, dels quatre compartiments que presenten heràldiques dobles, tres d'ells fan al·lusió a Margarida, de la qual cosa cal deduir un possible major protagonisme en l'encàrrec. Donat que Pere i Margarida van contreure matrimoni el 1375, caldrà datar ambdós projectes a partir d'aquest moment. Tenim constància, igualment, que devien ser relativament nombrosos els vasos de plata, tapissos i objectes en general on s'exhibia l'heràldica dels Montferrato, ja que el comte Pere va indicar al seu testament que fossin llegats a la seva muller (MONFAR 1853, II, 274).

La voluntat manifesta de Margarida per exhibir les seves divises privatives al costat del seu espòs és un gest equiparable al de Violant de Bar, les armes de la qual sovint campegen a la vora de les de Joan I en els projectes artístics del monarca. Actituds com aquesta permetrien associar al comtes Pere i Margarida un conjunt d'induments litúrgics que apareixen registrats en un inventari de la sagristia de la Seu Vella de Lleida del 1488, avui malauradament desapareguts. Ens referim a un tern integrat per "una capella de vellut negre per als aniversaris forrada de tela negra ab ses dalmàtiques ab dues stoles e tres maniples floquades ab seda vermella ab senyal de compte de Urgell e de la comtesa"¹⁰². És aquesta menció a l'heràldica de la comtessa la que ens fa pensar en una possible vinculació de Pere i Margarida, tot i que no pot descartar-se que el tern fos llegat per uns comtes anteriors. Històricament, la vinculació dels comtes d'Urgell amb la catedral de Lleida va ser molt important, i un bon grapat de referències documentals així ho corroboren¹⁰³.

99. Aquest foli apareix reproduït a RIQUER 1983, II, 373, fig. 19.

100. Aquests dos escuts apareixen en diferents obres que cal atribuir a la voluntat del comte, com són el claustre de Sant Pere d'Àger (MONFAR 1853, II, 270; FITÉ 2003, 193-196), o els àngels tinentes reaprofitats a la font de Castelló de Farfanya (BERLABÉ 1993, 577-578, fig. 8; FITÉ 1997, 146-147).

101. Les armes dels Montferrato també apareixen en un dels escuts de la caixa sepulcral d'Isabel d'Aragó (†1434) originària del monestir de Sixena (Osca) (cat. 14). Isabel era filla de Pere i Margarida i, com ja s'ha apuntat, va professar en aquest monestir. El sepulcre, executat en fusta policromada, és interessant perquè combina l'heràldica paterna (escut partit amb les armes d'Aragó i Urgell) amb la materna.

102. Arxiu Capitular de Lleida, secció "Inventaris", inventari de 1488, fol. 7v. Una d'aquestes dalmàtiques, la de difunts, la reparava el brodatador de l'ornamentació aquell mateix any, una tasca per la qual se li van satisfer vint sous (Arxiu Capitular de Lleida, Compota Ornamentorum, vol. anys 1464-1511, fol. 115r).

103. Una de les més antigues es relaciona amb la pròpia erecció de la catedral lleidatana, quan el comte Ermengol VIII va assistir a la cerimònia de la col·locació de la primera pedra. Altrament, i com ja hem apuntat més amunt, l'infant Alfons i Teresa d'Entença van casar-se allà mateix. Alfons, a més, va nomenar governador del

Amb l'ostentació de les seves armes el matrimoni cercava prestigiar, enaltir i perpetuar la memòria dels llinatges propis, i, alhora, fer saber qui havia estat el promotor de les comandes artístiques per ells finançades. Cal insistir en aquesta presència de les armes de la comtessa Margarida, la qual va poder jugar un paper principal en la materialització de determinats projectes. L'exaltació del llinatge propi que la de Montferrato aconseguia a través de l'heràldica és un detall que pot vincular-se amb la seva personalitat, ja que les fonts l'esmenten com una dona dura i enèrgica, amb un important poder de decisió en afers relatius al regiment del comtat i, sobretot, en aquells relacionats amb la tragèdia personal del seu fill¹⁰⁴. Aquest perfil quadra bé amb el d'una promotora artística activa, amb un paper en les empreses artístiques familiars que en determinats moments va poder ser equiparable al del seu espòs. A part del que es diu en un document de 1409 (GIMÉNEZ 1901, 264, doc. LXXXI)¹⁰⁵, i a banda de la prossecució de les obres del Castell Formós arran de la mort del seu espòs, l'única iniciativa personal de Margarida que hem pogut documentar és la fundació de la "insignem ecclesiam prope domum suam de Bellacull dictam vulgariter Beatitudini", que ens ha estat impossible localitzar, i per a la qual va cercar l'impuls papal a través del rei Martí l'Humà¹⁰⁶.

El caràcter munífic del comte Pere es palpava per totes les contrades del comtat, especialment a les esglésies i centres religiosos, als que va fer donacions d'objectes luxosos en senyal de fe i amb la voluntat de guanyar-se el favor diví. És el cas d'un conjunt de relíquies donat a l'església de Vilanova de Meià, que associem al comte Pere per l'embolcall que les hostatjava. Es tractava d'una arqueta, avui desapareguda, que va ser descrita a finals del segle XVIII pel pare Jaume Pasqual, canonge del monestir de Bellpuig de Les Avellanès (VELASCO 2011b), que s'hi refereix en aquests termes: "En la Iglesia Parroquial de Vilanova de S. Salvador de Vilanova de Meyá se conserva una gran capsa de Reliquias, de bastanta antiguedat, y curiosament treballada, á la manera de mosaich, de pessas molt petites de marfil y ébano, que forman quadros, ningols [sic: nínxols] y otras figuras de primor, q. regularment internan las armas dels comtes de Urgell. Dins, pues, de eixa capsa se troban altres dos capsetas o baulets antichs plens de Reliquias, y algunas altres mes fora de ellas; y un

comtat d'Urgell a Ferrer Colom, qui immediatament després esdevindria bisbe de Lleida (1334-1340) (MONFAR 1853 I, 227-228; II, 127; SANAHUJA 1965, 287). Cal afegir que un segon prelat lleidatà, Pere de Cardona (1407-1411), germà de Beatriu, primera muller del comte Pere, va ser un declarat urgellista en el marc del conflicte successori al tron (LLADONOSA 1966, 251-252); i que Berenguer Barutell, ardiaca major de la Seu lleidatana, va protegir generosament a les dones de la família comtal amb posterioritat a l'ensulsiada del 1413, ja que era cosí d'Isabel, muller del Dissortat. De fet, el 1414 Barutell va ser processat pel Papa per haver donat suport al comte Jaume (MONFAR 1853, II, 226; COSTAFREDA 2013, 131-155).

104. Diversos testimonis dels procés incoat contra Jaume el Dissortat després de la caiguda de Balaguer, relaten que el comte no donava un sol pas sense el consentiment de la mare. Margarida sempre es va negar a prestar declaració en el procés, tot i que finalment fou condemnada i se li van confiscar els béns, per rebel·lió i crim de lesa majestat (COSTAFREDA 2003, 58).

105. Com ja apuntem en un altre moment del present treball, és possible que aquesta notícia pogués fer al·lusió a les obres a la "casa de la comtessa", ubicada a tocar del monestir de sant Domènec, un projecte en què Margarida també hi va tenir protagonisme.

106. Margarida va cercar la intercessió reial per tal que el Papa concedís diners a la fundació. En aquest sentit, el rei Martí va escriure al prelat el 7 de maig de 1408 sol·licitant-li que destinés una quantitat procedent de la marmessoria de Berenguer Gallart (BOFARULL 1868, II, 432-433, doc. IX; GIMÉNEZ 1901, 236, doc. XLVII). Gallart va ser un generós prohombre lleidatà que, en morir aquell mateix any, va fer importants deixes per a causes pietoses, entre altres, la reparació d'esglésies de la ciutat de Lleida. Sobre la testamentaria d'en Gallart i sobre la seva faceta de promotor artístic vegeu VELASCO 2012, 71-73; VELASCO-FITÉ, en premsa (1) i VELASCO-FITÉ, en premsa (2). Cal apuntar que a la carta esmentada, el rei assenyalava que es tractava d'una fundació de "consanguineam nostram comitissam Urgelli", del que caldria deduir, en principi, que la fundadora és la seva germana Isabel, esposa de Jaume el Dissortat des del 1407. Tanmateix, en aquella data Isabel encara no era comtessa, ja que el comte Pere encara no havia traspassat, i d'aquí que identifiquem la fundació amb Margarida.

catalogo, o Inventari de las Reliquias ques es guardan en la dita capsa, escrit en lo sigle XVI, del tenor següent (...)”¹⁰⁷.

Entre les relíquies que descriu Pasqual la majoria són de contacte o d'indrets on van ocórrer fets importants de la vida de Crist, i es presenten en la majoria de casos com “pedres” o “pedretes”. N’hi ha de cristològiques i marianes, entre les quals destaquen pedres del lloc on es va trobar la vera Creu, del Gòlgota, una pedra de Natzaret, d’una columna on es recolzava Crist quan predicava i de la columna on va ser flagel·lat, del lloc “hon fou trobat Christo”, diverses de l’hort de Getsemaní, unes pedretes del lloc on Crist va ser concebut, de la porta de Betlem, del lloc on Crist va plorar a Jerusalem i del lloc on va resar. També en consten del Mont Sinai i del Mont Tàbor. Una de les més interessants i importants devia ser la de la llet de Maria. També n’hi havia de corporals de sant Iscle i santa Victòria, de les santes Justa i Rufina, de sant Climent màrtir, de sant Zenó, de santa Eulàlia, de sant Jordi i santa Bàrbara. I encara amb els sants i santes, en trobem diverses de contacte, del lloc on sant Joan s’agenollà, del sepulcre de sant Jeroni, de la cova de sant Pere, una ampolla amb oli del sepulcre de santa Caterina, de la columna de santa Bàrbara, del lloc on sant Joan Baptista feia penitència i del vel de santa Clara.

Si tornem a la descripció de l’embolcall que hostatjava aquest conjunt de relíquies, clarament es dedueix que es tractava d’una de les cèlebres arquetes produïdes pel taller italià dels Embriachi, que des del 1400 van difondre’s amb profusió per tota Europa¹⁰⁸. La nissaga dels Embriachi la va encapçalar Baldassare, un curiós personatge que, a banda d’exercir de mercader i banquer, també es va dedicar a la producció d’objectes de luxe com arquetes, miralls i petits tríptics, tots ells caracteritzats per ser executats en os, fusta i incrustacions. Aquest tipus de productes de luxe eren molt apreciats pels seus propietaris, que els acabaven donant a l’Església per a ser reutilitzats com a reliquiari. Eren receptacles bells i, per tant, dignes de contenir les despulles de cossos sants¹⁰⁹. La donació a la parròquia de Vilanova de Meià s’ha d’entendre, per tant, com una operació de sacralització de la nissaga comtal amb la voluntat de prestigiar-la, ja que les relíquies tenien un elevat valor simbòlic i representatiu. Altrament, el gest del comte Pere va ser similar al que va tenir pels mateixos anys el seu cosí, el rei Martí l’Humà, quan el 1405 va promoure el trasllat de les relíquies de sant Sever a la catedral de Barcelona arran de la guarició, suposadament per la intercessió del sant, d’una xacra que tenia a la cama. Les despulles del sant també es van dipositar en una arqueta del tipus Embriachi, obsequiada segurament pel monarca i avui encara conservada (FITÉ 1993, 169-186; TORRA 1996, 501).

La relació dels comtes d’Urgell amb el món de les relíquies és un àmbit del qual no disposem de gaire informació, però les poques dades existents permeten imaginar-nos a Pere i Margarida plenament involucrats en el trànsit i intercanvi de santes despulles que es va donar a finals del segle XIV i inicis del XV, del qual van participar àmpliament personatges com Joan I o Martí l’Humà (FODALE 1989, 121-134; TORRA 1996, 493-517; ESPAÑOL 2001b, 269-293; ESPAÑOL 2010, 45-52). El millor exemple del que comentem és l’esmentat portapau-reliquiari del monestir de Sixena. Al receptacle interior s’hi incloïa una petita relíquia de la túnica de Crist, tal com es llegia al *titulus* que l’acompanyava. En aquell moment les relíquies

107. Biblioteca de Catalunya, ms. 729, *Sacrae Antiquitatis Cathaloniae Monumenta*, vol. VII, fol. 345r.

108. La bibliografia sobre les produccions dels Embriachi és amplíssima. Per no allargar en excés la llista de títols, remetem al catàleg de l’exposició *Cofres d’amor*, celebrada al Museu de Belles Arts de Castelló el 2007 (CASTELLÓ 2007).

109. L’arqueta de Vilanova de Meià no era l’única del tipus Embriachi que va ser aprofitada com a reliquiari als territoris del comtat d’Urgell. En documentem una segona a la col·legiata de sant Pere d’Àger, també desapareguda, i que guardava relíquies de santa Sabina. En aquest cas no va ser donada pels comtes d’Urgell, sinó per l’abat Llorenç Peris, ja al segle XVI (FITÉ 1993, 169-186; FITÉ 1995b, 260-262).

cristològiques eren les més valorades, bàsicament per la seva raresa. Segons s'ha proposat darrerament, la regalada pel comte Pere al monestir de Sixena podria tractar-se d'un fragment de la túnica enviada a París el 1399 per l'emperador bizantí Manuel II Komnenos, una hipòtesi versemblant tenint present que el portapau-reliquiari va ser executat a la capital francesa per aquelles mateixes dates (FRICKE, 2012, 40)¹¹⁰.

Sembla que Margarida de Montferrato sentia gran devoció per les relíquies de la vera Creu, amb la qual cosa novament es posa de manifest la voluntat dels comtes de cerca de la sacralitat a través d'importants relíquies arribades d'Orient, com hem vist amb la túnica de Crist, un tret que compartien amb diferents membres del casalici reial (MOLINA 2014, 71-90). Ho sabem a través d'una carta que el rei Martí li va adreçar el 6 de novembre de 1400, en què el monarca parla d'aquesta devoció de la comtessa i de l'enviament a través del seu cambrer major d'"un troçet del dit vertader fust" (GIRO-NA 1913, 157, doc. 45), que possiblement procedia del gran fragment que havia obtingut pocs anys abans del Papa Benet XIII (PUIG 1920, 452-454; ESPAÑOL 2001b, 276). Sembla que el lliurament no es va produir de forma immediata, atès que en una segona carta, aquesta del 3 d'abril de 1402, el rei informava a Margarida de la tramesa d'un reliquiari de la vera Creu (GIRONA 1913, 177, doc. 28).

Aquest tipus de notícies també poden posar-se en relació amb la devoció dels comtes per determinades relíquies venerades en temples i santuaris dels seus dominis. És el cas de la santa Sandàlia de Maria conservada al monestir de Bellpuig de Les Avellanes. Segons les cròniques domèstiques del monestir havia estat donada el 1204 per Ermengol VIII, i procedia del saqueig de Constantinoble de l'any anterior. El cèlebre Jaume Caresmar la va poder veure al segle XVIII guardada en una arqueta que descriu en uns termes que esdevenen inequívocs a l'hora d'identificar la naturalesa del noble embolcall: "Tiene esa arca palmo y cuarto de longitud, medio de alto —sin contar el grueso de la cubierta— y uno de ancho. Por dentro se halla cubierta de tela azul. Por fuera, dorada y hermoseedada por figuras de hombres, flores y animales en medio-relieve, y no parece se hizo para llevar reliquias sino para cosa profana o de tocador. En sus cuatro ángulos lleva latón, y en las ocho esquinas hay letras del mismo latón que parecen iniciales o siglas; sus caracteres son góticos y parece son debidos al cambio de uso de la cajita. El arca vino de Grecia como lo indican las figuras de hombre con trajes griegos. Por curiosidad dibujo aquí las letras [dibuix] Los mismos caracteres tienen las demás líneas de los ángeles. Pero ¿qué significan? A Edipo quisiera por intérprete" (CARESMAR 1977, 97-98)¹¹¹.

La descripció permet associar la peça amb les arquetes amatòries catalanes de finals del segle XIV o inicis del XV, produïdes segurament en tallers barcelonins¹¹². En l'actualitat se'n conserven una cinquantena d'exemplars, alguns procedents d'esglésies lleidatanes o de la Franja, com els tres que custodia el Museu de Lleida (inv. 40-42). Sense dubte, es tractava d'un tipus de manufactura de luxe al qual no tothom tenia accés. Eren objectes d'ús profà que, per la seva naturalesa luxosa i fulgent, acabaven sent oferts com a presentalla piadosa a les esglésies per les classes benestants,

110. El 1399 el rei Martí va desempenyar un conjunt de reliquiaris molt luxosos entre els quals se'n trobava un amb una relíquia de la camisa de Jesucrist, que era especialment apreciada pel monarca (VILAR 1988, 329-348; ESPAÑOL 2001c, 119).

111. Narcís Camós descriu la relíquia en aquests termes: "Tiene esta reliquia poquito menos de un palmo, y parece su materia cordovan de Levante. Tiene dos suelas, y es un poquito aguda. Faltale la mayor parte, ò casi todo lo demás de la empeña; y lo poco que tiene parece de materia, y color que llaman polvillo. Está en un reliquiario curioso, con un vidrio delante" (CAMÓS 1772, 256). La descripció de Camós indica que la relíquia no es trobava dipositada directament dins l'arqueta descrita per Monfar, sinó que la protegia un reliquiari de vidre que va ser renovat el 1672 (CARESMAR 1977, 105).

112. L'associació entre la descripció de Caresmar i aquest tipus de produccions ja va ser apuntada per FITÉ 1997, 165.

on eren readaptats funcionalment com a receptacles de relíquies. En el cas de l'arqueta de Bellpuig de Les Avellanes no conservem cap referència o document que permeti associar-la al comte Pere d'Urgell. Podria ser que hi hagués arribat amb posterioritat a la desfeta del comtat (1413), però si ho va fer just després de ser executada és probable que ell en fos el donant, atesa la cronologia que presenten aquest tipus d'objectes. En aquest sentit és simptomàtic que la tradició domèstica esmenti que la relíquia va ser una donació del comte Ermengol VIII, el que potser esdevindria una deformació de la memòria del donant veritable, tal vegada el mateix comte Pere¹¹³.

Com hem anat veient al llarg del nostre estudi, els comtes d'Urgell van mantenir una relació constant amb Bellpuig de Les Avellanes des de la seva fundació. Els membres de la primera nissaga comtal el van fundar, i alguns comtes de la segona hi van ser sebollits. Pel que fa a la tercera nissaga, la d'Aragó-Urgell, la màxima expressió de la seva vinculació amb aquest centre religiós va ser la residència que es van fer construir allà mateix. El monestir era, des del punt de vista religiós —i també simbòlic, ja que s'hi conservava i s'enaltia la memòria dels comtes pertanyents a la nissaga anterior—, un dels enclavaments de poder més importants del comtat, i els comtes hi devien cercar recer físic i espiritual. Aquest edifici residencial s'ha d'entendre dins la xarxa de residències i palaus erigits en diferents localitats dels seus dominis, això és, Balaguer, Castelló de Farfanya, Àger, Montmagastre i Agramunt. Es tractava d'un palau annex a les dependències monàstiques del qual no conservem actualment cap vestigi, perquè el que restava va ser enderrocat pels germans maristes després de 1911 (FITÉ 1997, 135; FITÉ, en premsa). Avui en dia únicament conservem algunes fotografies de l'exterior (Fig. 6), així com descripcions erudites com la de Jaume Caresmar, canonge del monestir, que va situar la construcció del palau amb posterioritat a Ermengol X, això és, en temps de la tercera dinastia comtal. La més interessant d'aquestes descripcions és la de Monfar, que el va poder veure quan encara mantenia quelcom del seu passat esplendorós: "(...) A la parte de mediodía hay un palacio, donde estaban los condes con toda su familia cuando se retiraban en dicho monasterio: hay en él muchos cuartos, y en uno de ellos una gran sala, que llaman la sala de los condes, y aun en el techo hay muchos escudos de sus armas y del monasterio. Está este palacio muy separado de la clausura del monasterio (...)" (MONFAR, 1853, vol. I, 408).

Fotografies prèvies a l'enderroc demostren que l'espai principal del palau era una gran sala coberta, no sabem si amb arcs diafragmàtics. Crida l'atenció que una família noble com la dels Aragó-Urgell construís una residència privada associada a un centre monàstic, una actitud que no troba gaires paral·lels entre els membres de l'estament nobiliari a la Catalunya d'aquells anys¹¹⁴. Sí que ho veiem, en canvi, entre els membres de la família reial. La màxima expressió del que diem és el palau del rei Martí al monestir de Poblet (ESPAÑOL 2010, 28-30), una empresa bastida durant els anys en què el comte Pere regia el comtat d'Urgell. La relació entre el monarca i el seu cosí va ser molt propera, i en termes artístics es va projectar d'acord a uns paràmetres més o menys continus mitjançant els quals Pere emulava determinades actituds reials davant les formes artístiques. És possible, per tant, que el palau comtal de Bellpuig de Les Avellanes, si és que es va erigir en temps del comte Pere, s'inspirés en el del rei Martí a Poblet i que fos una mostra més d'aquesta emulació de la qual la màxima expressió va ser el Castell Formós de Balaguer.

Finalment, la relació del comte Pere amb el monestir avellanenc podria manifestar-se també amb l'arribada de la imatge de la Mare de Déu i el Nen executada per Bartomeu de Robió (ESPAÑOL 2003a, 332-334), avui custodiada al

113. Al seu testament de 20 de maig de 1408, el comte va fer una deixa al monestir de dos ciris, amb un pes de vint lliures de cera cadascun, perquè cremessin a les misses des de la consagració fins que l'oficiant acabés (MONFAR 1853, II, 272).

114. Sobre les residències abacials, reials i episcopals vinculades a centres monàstics vegeu ESPAÑOL 2003b, 279-283.

Museu de Lleida: diocesà i comarcal. La gran qualitat de l'escultura i el fet que es recorregués al principal escultor lleidatà d'aquells anys podrien esdevenir arguments per establir aquesta vinculació amb la figura del comte. L'obra té una aparença força curiosa i cortesana, ja que mostra un escot poc apropiat per a una imatge que havia de presidir un altar i un impressionant collar d'orfebreria a base de nosques que, de ben segur, hauria agradat a algú tan sofisticat com el comte Pere d'Urgell. En qualsevol cas, és segura la seva execució durant els anys en què ell senyorejaven el comtat. No sabem si en origen es trobava integrada en un retaule, però és molt probable. Ignorem també si es tracta de la imatge que va presidir l'altar major de l'església fins inicis del segle XVII, ja que l'altar es va renovar cap al 1611 i, novament, al segle XVIII amb l'afegit a la part central d'una pintura amb la representació de l'Anunciació, el que certifica el desplaçament de la imatge a un altre altar del monestir (FITÉ, en premsa; VELASCO-YEGUAS 2011, 345-346)¹¹⁵.

En temps de Caresmar, aquesta imatge que havia presidit l'altar major rebia culte "sobre las gradas del altar de San Agustín", on es va instal·lar després de la reforma de l'altar major. L'escultura devia ser venerada d'antic pels fidels de la zona com a eficient faedora de miracles, atès que Caresmar esmenta un document de 1503 relacionat amb Ferran el Catòlic en què el monarca la presentava com una imatge que "brilla por sus grandes milagros" (CARESMAR 1977, 77). Crida l'atenció, per tant, que quan Narcís Camós va visitar el monestir després de la Guerra dels Segadors, no esmentà cap imatge mariana i que se centrà únicament en la descripció de la relíquia de la sandàlia (CAMÓS 1772, 256). El desplaçament de la imatge es devia haver produït, i amb ell, és possible que es perdés el rastre d'aquesta devoció. La imatge venerada a l'altar de

115. Segons Caresmar la imatge va ser retirada "durante la construcción de un altar mayor a fines del siglo pasado" (CARESMAR 1977, 77).

3

O rei o res.
La fi del comtat d'Urgell

Els comtes d'Urgell,
promotors artístics

Fig. 6. Dues vistes exteriors de la residència dels comtes d'Urgell al monestir de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanes. (Foto: Arxiu del monestir de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanes)

sant Agustí en temps de Caresmar s'ha de distingir de la que presidia la tomba d'Ermengol X, que per la descripció que en dóna, podria ser també identificable amb la conservada al Museu de Lleida: "(...) ay una imagen de nuestra Señora también de piedra muy hermosa, que tiene a la izquierda sentado su Hijo, y a la derecha una flor que da al Niño" (CARESMAR 1977, 68-69)¹¹⁶. Els detalls s'adiuen bé amb la imatge del museu lleidatà que, a més, a la part posterior presenta evidències físiques d'haver estat adossada en algun moment a un mur, segons han determinat els darrers treballs de restauració. Malgrat a dia d'avui sigui arriscat proposar una identificació d'aquesta imatge amb la descrita per Monfar i Caresmar, paga la pena exposar aquesta possibilitat. Això implicaria considerar que la imatge va incorporar-se a la tomba en un moment indeterminat, no sabem si en època medieval o en alguna transformació posterior del monument funerari, que com ja hem vist més amunt, mostra algunes anomalies iconogràfiques que permeten intuir aquesta manipulació¹¹⁷.

Altres empreses artístiques del comte Pere

Durant els anys en què el comte Pere va regir el govern del comtat d'Urgell la ciutat de Balaguer va veure notablement millorada la seva imatge com a ciutat per la renovació d'alguns dels edificis més emblemàtics, la construcció de nous i per la reforma de la seva estructura de muralles. Entre els projectes que romanien en curs en el moment en què el comte ascendí al poder, cal destacar les obres del monestir de sant Domènec, que havia estat una fundació testamentària d'Ermengol X (1314). Tanmateix, no es va començar a construir fins als temps de l'infant Alfons i Teresa d'Entença (1323), quan el rei Jaume II va rebre l'autorització papal (MONFAR 1853, II, 51). Tot indica que la construcció no va desenvolupar-se al ritme desitjat, atès que al testament del comte Jaume I (1344) trobem una deixa de 25.000 sous per a l'obra, com ja hem analitzat més amunt. Malgrat aquest important llegat, el projecte va continuar avançant molt lentament, atès que el bisbe d'Urgell el 1350 s'adreçava a la vídua de Jaume i li reclamava que dels 18.000 sous que devia als marmessors d'Ermengol X, es destinessin 5.000 a l'acabament de la capçalera; i dos anys després, el bisbe Hug Desbach concedia indulgències a aquells que contribuïssin a les obres de l'església i el campanar (SANAHUJA 1930b, 146; SANAHUJA 1965, 278; FITÉ 1997, 149). En aquell moment ja governava el comte Pere, i és molt possible que s'acabés implicant en el procés constructiu d'aquest monestir tan afavorit pels seus avantpassats. Són els anys en què s'enllesteixen algunes de les dependències claustrals (GIRALT 2002, 229), però no tenim cap testimoni que demostrï de manera fefaent la seva intervenció en la materialització d'aquests espais.

Va ser també en aquell temps, durant el darrer quart del segle XIV, que el paviment del presbiteri de l'església es va guarnir amb alicatats, tot i que l'existència dels mateixos havia passat força inadvertida, segurament per la seva desaparició en un moment indeterminat del segle XX. En tenim coneixement gràcies a un parell de descripcions antigues, la primera de Josep Font i Gumà, del 1905, que en referir-se als del monestir de Poblet va deixar testimoni d'altres exemples dels quals tenia coneixement, com els que va poder veure "al convent de sant Francesch de Balaguer, colocats á terra al presbiteri de l'iglesia" (FONT 1905, 20-21). En realitat Font s'està referint al monestir de Sant Domènec, però cal tenir en compte que, en el moment de la visita de Font, la comunitat que hi havia instal·lada al monestir era franciscana, atès que

¹¹⁶. Aquesta imatge també la menciona MONFAR 1853, I, 410.

¹¹⁷. No sabem si aquesta imatge descrita per Monfar i Caresmar a la tomba d'Ermengol X és la mateixa que, anys després, apareix instal·lada a la sala capitular. Sobre aquesta darrera vegeu BARRAQUER 1906, I, 312; CORREDERA 1997, 278.

els predicadors havien abandonat l'edifici arran de la desamortització de 1835. Lluís Domènech i Montaner els va contemplar encara uns anys després, i va efectuar la mateixa comparació amb els pobletans (DOMÈNECH 1927, 273). L'existència d'aquests elements al monestir permet deduir una possible implicació del comte en les obres, atès que és possible que aprofités l'arribada dels artesans valencians que treballaven al Castell Formós executant alicatats perquè fessin el propi al monestir de predicadors.

El comte Pere també se'ns presenta com un benefactor important en les obres d'emmurallament de la ciutat de Balaguer¹¹⁸. La ciutat era el centre neuràlgic del comtat, i històricament havien estat els comtes, principalment, qui havien impulsat el seu creixement, un dels màxims exponents del qual és la construcció de la plaça Mercadal al segle XIV. Durant els anys de govern del comte Jaume I la ciutat va créixer a bon ritme, i d'aquí que se'n derivés una certa preocupació urbanística per part del consell balaguerí¹¹⁹. L'urbanisme de la vila va assolir noves fites en temps del comte Pere, moment en què la ciutat sembla que depassava els 2.000 habitants. Es va construir el clos de muralla que havia d'encabir el barri del Pla, incloent el temple de Sant Miquel —avui Santa Maria— i tot el sector del Mercadal, i perllongant-se pels costats nord i oest fins al Castell Formós. Sembla que aquesta obra s'ha de situar cap a mitjan segle XIV, coincidint amb la gran etapa de construcció de muralles arreu del Principat per impuls del rei Pere el Cerimoniós, aleshores en guerra amb el rei de Castella.

La muralla de la ciutat presentava llavors diferents portals, el més interessant dels quals era el de sant Miquel, ubicat al cap del pont. Es tractava d'un portal fortificat obert en una torre única que se soldava al pont vell, i que embellia l'accés a la ciutat des del nord i l'est. Va romandre en peu fins el 1894, quan va ser desmuntat i les escultures que el presidien, retirades i venudes posteriorment¹²⁰. L'escultura principal era una representació de sant Miquel, gran protector de viles i ciutats, i un dels sants amb més devoció en terres del comtat. La imatge era protegida per un dosser de traceria calada i, flanquejant-la, s'ubicaven sengles àngels que sostenien emblemes heràldics. Més avall, a mitja alçada del sant, hi havia dos escuts amb les armes plenes de la casa d'Urgell. El portal va ser erigit a finals del segle XIV o inicis de la següent centúria, i segurament cal posar-lo en connexió amb l'important procés de millora de la xarxa de muralles impulsat pel comte Pere. Ell mateix va fer esment d'aquestes obres al seu testament de 1408, quan va ordenar al seu hereu que restituís tot el rebut de les imposicions a la ciutat de Balaguer i a d'altres llocs i pobles del comtat, exceptuant allò que legítimament constés que va gastar en la fortificació del castell i altres forces de la ciutat de Balaguer i en altres viles. I el que no s'hagués gastat en això o en el servei del rei i la defensa dels jueus, va manar que fos emprat en reedificar i enfortir els murs de Balaguer “y demás lugares” (MONFAR 1853, II, 272-273)¹²¹.

118. En els següents paràgrafs recollim algunes de les conclusions que s'avancen a FITÉ, en premsa.

119. En aquest sentit, el 9 de maig del 1346, el comte va autoritzar a la vila de Balaguer a elegir veedors per a la inspecció d'obres públiques, cases, teulades, finestres, canaleres, camins, places, clavegueres o coberts, entre altres (POU 1913, 133; SANAHUJA 1965, 290; DOMINGO 1997, 123-124).

120. Un cop retirats els elements escultòrics de la façana, l'ajuntament els va guardar en dependències municipals fins el 1913, data en què foren venuts. Aquell mateix any van ser adquirits per Miquel Utrillo, que dirigia les obres del palau de Maricel de Sitges, la residència del magnat i col·leccionista nord-americà Charles Deering. Els elements procedents del portal de Balaguer van ser ubicats a la façana de sant Miquel d'aquest edifici, on encara llueixen a dia d'avui, tret de l'escultura principal, que amb el pas dels anys va resultar malmesa pel salnitre i va ser reemplaçada per una còpia —les restes de l'escultura original han desaparegut (ESQUERDA 2006; ALÒS 2013). Un parell d'alçats arquitectònics de Miquel de Utrillo efectuats cap a 1913-1914 en el marc de les obres de Maricel, ens mostren els elements escultòrics emplaçats en el projecte de façana (DOMÈNECH 2009, 219, cat. 192-193).

121. Aquestes obres que s'havien d'emprendre a partir d'aquell moment sembla que podrien relacionar-se amb una remissió del pagament de 6.000 sous que la

El testament del comte Pere també aporta informació valuosa sobre les seves inclinacions artístiques i la seva faceta de promotor. El va atorgar el 20 de maig de 1408, i el coneixem per l'extracte que va redactar Diego Monfar (MONFAR 1853, II, 267-276). El muntant total de les deixes que el comte va ordenar al seu testament ascendia a 10.000 lliures, una quantitat realment elevada. No manquen les habituals per a la celebració de misses pro anima en diferents centres religiosos de Balaguer, Lleida i la resta de Catalunya, entre les quals en destaca una clarament ostentosa i exagerada, que s'havia de celebrar el primer dia de cada mes a Santa Maria d'Almatà, i que implicava la intervenció de 300 religiosos (!!!) dels monestirs balaguerins. En la celebració de l'aniversari jugava un paper important la tomba del comte, un túmul cobert "in representationem nostri corporis et sepulcre et quod desuper apponatur quedam cohopena sufficiens cum signis nostris". Demanava que sobre d'aquesta caixa, i també sobre les sepultures dels seus familiars, "apponatur panni damasquini auri fini coloris nigri cum orlis zeytonini cum signis nostris circumquaque de opere brudayrie", és a dir, els habituals draps d'or amb els quals s'embellien els enterraments en aquest tipus de cerimònies (FITÉ 2005-2006, 67-80). Per tot el relacionat amb aquest aniversari, lluminàries, salaris i altres despeses va llegar 4.600 sous.

El comte va pensar la seva sepultura en termes provisionals, ja que la seva intenció era construir un panteó familiar a l'església d'un nou monestir que pretenia erigir dins del recinte del castell de Balaguer, sobre el qual tornarem més endavant. Amb tot, el testament res comenta sobre el tipus de tomba que desitjava en aquest emplaçament definitiu. En qualsevol cas, mai es va dur a terme perquè el monestir tampoc es va arribar a erigir. Monfar va poder veure el sepulcre del comte a l'església de Santa Maria d'Almatà, que per la descripció que ofereix, s'assemblava força al descrit al testament: "Está sepultado en Nuestra Señora de Almata, en una caja de madera, alta, al entrar, á la mano derecha de la puerta que mira al rio: está su cuerpo entero, y allí está tambien el de don Juan, su hijo, ó de don Tadeo; pero segun la disposición del cuerpo, que tambien está entero, tengo por cierto ser el de don Juan¹²². Está la caja pintada de color verde, con algunos escudos pequeños de las armas de este conde, que eran, á la mano derecha, dos palos de las armas reales de los reyes de Aragon, y á la izquierda, algunos jaqueles de oro y negro (...)" (MONFAR 1852, II, 278)¹²³. Aquest tipus de caixes sepulcral de fusta policromada eren força habituals des del segle XIV, i pot esmentar-se com a paral·lel la de la seva filla Isabel, monja del monestir de Sixena, estudiada en aquest mateix catàleg (cat. 14). Era també similar la d'una altra filla del comte, Elionor, sebollida al monestir de Poblet "en la capilla de los Evangelistas, al lado del altar, á la parte del evangelio, en una caja de madera (...) cubierta con un paño de grana, con escudos de las armas de Aragon y Urgel, aunque todo muy consumido de viejo", segons va poder comprovar Diego Monfar (MONFAR 1853, II, 261)¹²⁴. També responia a aquesta tipologia la de l'infant Ferran d'Aragó i Castella (1329-1363), fill d'Alfons el Benigne i Elionor de Castella,

universitat de Balaguer feia anualment per raó de treure censals i per obres als murs, efectuada per Margarida de Montferrat el 1409. Al mateix document s'informa, a més, que en aquell moment s'estaven construint murs i enderrocant fonts (DOMINGO 1997, 156).

122. En un altre moment, Monfar diu que Joan, que va morir amb catorze anys, "está sepultado en Almatá, en el mismo ataud que el conde, su padre, y los he visto á los dos enteros" (MONFAR 1853, II, 265).

123. Segons va documentar el pare Pou, el 1787 la caixa es trobava sota el cambril del Sant Crist (POU 1913, 135). Cfr. FITÉ 1997, 160-161.

124. Elionor, arran de la desfeta del comtat i la repressió patida per la família, es va retirar a fer vida eremítica a Montblanc, "y allá edificó una hermita, so invocación de San Juan Bautista". Es mortificava en vida amb cilicis i disciplines vàries, que Monfar va poder veure encara "sobre su sepultura (...) y otros tantos estan en la hermita de San Juan Bautista". Al costat de la tomba sembla que hi havia "los tres círculos de hierro, un ceñidor de cerdas, y unas cadenillas como disciplinas" (MONFAR 1853, II, 260-261). Sobre Elionor vegeu JÀVEGA 2012, 97-105.

que fou sebollit al monestir de franciscans de Lleida¹²⁵.

A banda de les quantitats llegades per a obres a les muralles de Balaguer, des del punt de vista artístic interessa la confirmació de les rendes de la vila d'Àger, que s'havien de destinar a la reedificació del claustre de la col·legiata de sant Pere, cosa que indica que en aquell moment el projecte encara no s'havia enllestit. Sembla que l'obra va iniciar-se a les darreres dècades del segle XIV, i que als primers anys de la següent centúria va ser dirigida per un mestre d'obres, fins ara innominat, que també ho era de la Seu Vella de Lleida (FITÉ 2003, 193-196). Unes dades recuperades en data recent permeten especular al voltant de la identitat d'aquest mestre, atès que s'ha proposat que el "mestre Jaume" que apareix als registres documentals de la Seu Vella entre 1405 i 1407 pugui tractar-se de Jaume Esteve, oriünd de Xàtiva i documentat a València (CHIVA 2014, 29 i 34-36). Independentment d'aquesta suggerent hipòtesi, és necessari remarcar que el taller escultòric que treballa al claustre d'Àger es mostra afí a l'estil del gòtic internacional i, especialment, a l'entorn d'escultors com Guillem Sagrera o Pere de sant Joan. Amb aquesta tria, el comte posava novament de manifest quins eren els seus gustos estètics, i per això cercava artistes que li permetessin satisfer-los. Altrament, crida l'atenció que en aquesta deixa relacionada amb la vila d'Àger s'esmentin les obres "de una casa que mandaba labrar en el monasterio" —en paraules de Monfar—, el que segurament s'ha de posar en relació amb un procés de reforma de la residència comtal ubicada en el mateix indret, suposem, que l'erigida al segle XI per Arnau Mir de Tost i de la qual avui encara es conserven algunes restes¹²⁶.

Entres les deixes a persones concretes, igualment molt nombroses, pot interessar destacar el perfil professional d'alguns membres de la seva casa, entre els quals trobem al seu secretari, quatre escribans, sis personatges de cambra, un capellà, un escuder, un porter, dos trompetes, dos cuiners, un reboster, tres botellers i dos correus, amb la qual cosa se'ns dibuixa una cort i un servei força nodrits que devia costar diners de mantenir. Destaquen també les deixes a la seva muller, Margarida, a la qual va llegar l'usdefruit dels castells i viles de Castelló de Farfanya i Algerri, a més de tots els vasos d'argent i tapissos en què apareguessin les armes dels Monferrato. També li va donar els seus vestits, dels quals s'havien d'extreure les perles i pedres precioses, que reservava pel seu hereu.

Des del punt de vista artístic, entre les nombroses deixes pietoses que es documenten al testament destaca una nova modificació de les darreres voluntats del seu pare, que havia manifestat el desig de fundar un monestir de clarisses a Balaguer amb tretze monges. Hem vist que la comunitat, finalment, va ser instal·lada a Santa Maria d'Almatà, i que l'edifici projectat pel comte no es va arribar a construir. Ara, el seu fill Pere estipulava que la comunitat de clarisses havia de ser augmentada fins a vint-i-tres membres, però estranyament, encarregava a l'hereu que aconseguís llicència papal per reemplaçar-les per una comunitat masculina integrada per idèntic nombre de frares, i que les monges fossin distribuïdes per diferents convents de l'orde, a no ser que el seu hereu o algun devot de Balaguer les volguessin mantenir.

El més interessant, tanmateix, és el desig de Pere de construir un nou edifici per acollir aquesta comunitat de frares

125. "(...) está sepultado en el monasterio de San Francisco de Lérida con sus padres: su sepulcro es una arca de madera muy dorada, á la pared del lado del altar mayor, á la parte del evangelio, con muchos escudos de sus armas, y un letrado que dice así: Assi jau lo molt alt senyor infant don Fernando de Dolorosa memoria marques de Tortosa è senyor del Barrasin e mori en Castelló de Burriana a XVI dias del mes de juliol em lo any de la nativitat de nostre senyor MCCCCLXIII" (MONFAR 1853, II, 207-208; cfr. ESPAÑOL 2014, 417).

126. El comte Pere devia passar llargues temporades en aquesta residència, atès que fins i tot hi guardava roba, llibres i joies. Era patró, a més, de la col·legiata de sant Pere, i com a tal, el 19 de maig 1400 va assitir a Capítol a la cripta de Santa Maria (FITÉ 1985, 245-246).

franciscans, ja que el monestir d'Almatà no era prou segur en cas de conflicte bèl·lic perquè restava fora muralles¹²⁷. El comte va oferir indicacions molt precises sobre el lloc on s'havia d'ubicar aquest nou monestir, "intus clausuras predictas", és a dir, al recinte del Castell Formós. També va donar instruccions sobre com s'havia de construir l'església de la comunitat, que havia de fer-se "solemniter cum capellis in utroque latere cum voltis et croeratis secundum formam ecclesie predicatorum monasterii Barchinone vel ecclesie monasterii predicatorum civitatis balagarii", a la vegada que havia de ser "non multum magna nec multum sumptuosa cum lignis cooperta", i que s'havia d'ubicar "ad latus dicti monasterii". Es tractava, per tant, d'una església amb arcs diafragmàtics i coberta de fusta, mentre que les capelles laterals s'havien de cobrir amb voltes de creueria, amb la qual cosa es fan evidents tant els referents, l'església del monestir de Santa Caterina de Barcelona i la de Sant Domènec de Balaguer, com el tipus de coberta de l'església, propi de l'arquitectura dels ordes mendicants (FITÉ 1997, 155-156).

En un altre paràgraf del document s'esmenta que l'església s'havia d'ubicar "intrans verso patii castris predicti ab latus capelle ibi jam constructe cujus ecclesie caput existat versus orientem", a no ser que el seu hereu volgués renovar aquesta capella preexistent¹²⁸. Tanmateix, en un altre moment del testament torna a referir-se a la ubicació que s'havia de donar al monestir, tot precisant que havia d'emplaçar-se "in deserto palatii Balagarii ad latus muri ibi constructi super torrentem qui vocatur Alcarraz ad partem septentrionalem in cuius muri angulo ad partem occidentalem est quedam turris vocata den Gili". Els termes del document són confusos, però sembla que el comte Pere no tenia intenció d'anorrear la capella existent, Santa Maria de la Suda, per erigir la nova església. Deduïm això d'una altra clàusula en què es comenta que la comunitat pogués desplaçar-se sense problemes "ad ecclesiam dicti castris", per tal que poguessin celebrar algunes de les hores canòniques —tèrcia, vespres i completa—, mentre que la resta les celebrarien al monestir. Per facilitar aquest desplaçament el comte proposava que els membres de la comunitat circulessin per la muralla que hi havia damunt del portal del torrent "de Alcarraz", i que el pas fos cobert "de volta", amb la qual cosa restava aïllat de l'exterior i es garantia, pensem, una certa intimitat.

L'objectiu d'aquesta vinculació física i espiritual que el comte Pere pretenia establir amb la comunitat té a veure amb un fet principal: l'erecció d'un panteó funerari per als seus familiars a l'església del nou monestir. Alguns dels seus avantpassats es trobaven sebollits a santa Maria d'Almatà, i com que aquest temple restava fora muralles i en lloc insegur, el comte pretenia aixecar el nou monestir i la preceptiva església en un indret més adient, tant per "decorationem civitatis", com per reverència a la memòria dels familiars. Així, va encarregar que a la nova església es traslladessin "tumulata nostra dictorum parentum et filiorum nostrorum in loco honorabili et decenti". La idea de creació d'un panteó dinàstic no era una iniciativa nova al casal d'Urgell. La dinastia dels Cabrera, la que va precedir als membres de la casa d'Aragó al capdavant del comtat, ja gaudien d'un panteó al proper monestir de Bellpuig de Les Avellanes, i d'aquí que Pere volgués erigir-ne un de propi per als membres de la seva nissaga. Amb la vinculació d'una comunitat religiosa aconseguia, a més, que els sebollits es beneficiessin de les oracions dels frares o monges, i tornava a actuar d'acord a costums habituals en el casal

127. Es tracta d'un trasllat similar al que es va produir a la Seu d'Urgell el 1364, quan els dominics van aconseguir uns terrenys dins el clos de muralles per tal de poder construir un nou monestir, ja que a la vila es considerava que en cas de revolta o guerra, si l'enemic es feia fort al vell edifici, des d'allà seria molt fàcil destruir la muralla i penetrar a la ciutat. El bisbe Galceran de Vilanova va col·locar la primera pedra del nou edifici el 30 d'octubre de 1409 (MARQUÈS 1978, 17-18).

128. Es tracta de l'església de Santa Maria de la Suda que consta a la documentació, i que segurament cal identificar amb l'estança noble que ha estat localitzada en el marc de les excavacions dutes a terme al recinte del castell. Vegeu el nostre text sobre el palau de Balaguer publicat en aquest mateix catàleg.

reial catalano-aragonès, com per exemple, el seu cosí Martí l'Humà, que també va mantenir una intensa relació amb els franciscans (SILLERAS 2002, 175-178).

A banda del que acabem d'apuntar, el desig del comte d'establir un vincle entre la comunitat religiosa franciscana i la capella del castell a través del corredor-passadís, podria explicar-se també per la voluntat d'equiparar-se a la casa reial, que va portar-lo a imitar l'actitud dels reis catalans davant determinades pràctiques religioses i de la promoció artística. Cap al 1398 Martí l'Humà va projectar la instal·lació a la capella del Palau Reial Major d'una comunitat religiosa, una iniciativa que va reeixir en anys successius. Allà s'hi custodiava l'important tresor reial de relíquies, i la comunitat —primer de cistercencs, i després de celestins— havia de fer-se càrrec del culte, seguint l'exemple de la Sainte-Chapelle de París¹²⁹. L'objectiu del monarca girava al voltant de la devoció per aquell tresor sagrat, però en essència, l'element de comparació amb la fundació del comte d'Urgell a Balaguer és la voluntat d'establir una liaison entre la comunitat religiosa i la capella castral a través de la celebració d'alguns oficis en aquest espai. El més interessant per nosaltres és que el projecte del rei implicava la construcció d'un monestir a tocar de palau i d'un passadís cobert que discorria pels contraforts del Saló del Tinell, i que havia de permetre l'accés dels frares a la capella reial. És molt probable que el comte Pere s'inspirés en aquesta estructura, ja construïda el 1407 (CARRERAS 1910, 141; MADURELL 1941, 139-142 i 147-148; ADROER 1979, 138, docs. 135 i 181), a l'hora de planificar la de Balaguer al seu testament de l'any següent¹³⁰.

En resum, és gairebé segur que el comte Pere coneixia de primera mà les intencions del seu cosí amb la instal·lació de la comunitat religiosa, la construcció del monestir i el passatge, i l'adscripció de la comunitat a la santa Capella del Palau Reial Major. I és també força probable que s'assabentés de la important cerimònia de col·locació de la primera pedra del monestir on havien de residir els frares, celebrada el 22 de febrer de 1408 i a la qual van assistir personalitats civils i religioses d'arreu de la Corona d'Aragó (GIRONA 1915, 623, doc. 4). Això es va produir solament tres mesos abans que el comte dictés el seu testament, un document on s'intueixen alguns reflexos del que acabem d'exposar, com la voluntat de vincular una comunitat religiosa a la família i la capella del palau de Balaguer, així com la construcció d'un passadís que permetés el desplaçament físic dels frares des del seu monestir cap a aquesta capella per celebrar determinades hores canòniques. Malauradament, i com ja va passar amb les darreres voluntats del seu pare, les indicacions del comte Pere sobre la fundació i construcció d'aquest nou monestir no es van complir¹³¹.

129. El rei Martí va demanar llicència al Papa (1398), i va sol·licitar al rei de França i diferents nobles francesos la tramesa de relíquies cristològiques que incrementessin el ja nodrit tresor reial, a més d'un ofici litúrgic redactat a París per a la seva correcta veneració. Sobre Martí l'Humà i la santa Capella del Palau Reial Major vegeu, entre altres, MADURELL 1936, 512-513; VINCKE 1970, 119-131; ADROER 1979, 124-147; TORRA 1999, 65-87; ESPAÑOL 2001b, 276-277; ESPAÑOL 2001c, 118-121; ESPAÑOL 2010, 42-45.

130. A banda d'aquest paral·lel barceloní que cal considerar un referent directe, no conservem ni podem aportar cap altre element comparatiu per al corredor de comunicació que el comte pretenia construir a Balaguer. Ambdós van ser erigits per a la circulació d'una comunitat religiosa que s'havia de desplaçar a una capella per efectuar uns oficis, i cal distingir-los d'altres corredors contemporanis —o poc posteriors— que preferentment eren emprats per laics. És el cas del projectat per Maria Dávila, cap a 1497, a Santa Clara de Calabazanos (Palència), que en aquell any va rebre autorització de la comunitat per erigir un pas privat i una tribuna a l'església que per assistir a les hores juntament amb les monges (CABALLERO 2010, 65-67) —devem aquesta informació a Eduardo Carrero, a qui agraïm que ens l'hagi comunicat. Tot i que es troba fora del nostre àmbit cronològic pot esmentar-se també el pas elevat de comunicació entre el palau dels comtes d'Aranda i la tribuna de l'església de la Immaculada Concepció d'Èpila (Saragossa), sobre 1624-1628 (CRIADO 2013, 115). Els exemples citats, juntament amb altres que podien incorporar-se a la llista —com per exemple, els corredors que comunicaven palaus episcopals amb catedrals—, no s'ajusten a allò que es pretenia erigir a Balaguer, però si més no il·lustren sobre la proliferació d'estructures de circulació que comunicaven residències reials o nobles amb determinats espais religiosos.

131. Com ja va apuntar Monfar, "el conde don Jaime, que era el que había de dar el dinero para este gasto, cuidó más de la sucesión del reino, que de esta fundación, y

3

Una trista ensulsiada

O rei o res.
La fi del comtat d'Urgell

Els comtes d'Urgell,
promotors artístics

Sots cimbell d'oradura,
eixirà de clausura
ab burell vestidura
aicell gran comte.

E lo gran conestable
hi serà favorable
del lloc menys estimable
lo traurà defora.
(TURMEDA 1928, 187-188)

El comte Pere va morir entre el 20 de maig, data en què va dictar el seu testament, i el 23 del mateix mes de 1408, quan la notícia va ser comunicada al rei Martí (GIRONA 1915, 626, doc. 15)¹³². Amb ell s'acabava l'esplendor de la nissaga comtal dels Urgell en l'àmbit de la promoció artística, ja que a partir d'aquell moment el seu hereu, Jaume II, dit el Dissortat (1408-1413), va haver de focalitzar els seus interessos en qüestions polítiques i diplomàtiques relacionades amb la successió al tron de la Corona d'Aragó. Després de ser derrotat al Compromís de Casp (1412), el comte Jaume es va declarar en rebel·lia contra Ferran d'Antequera, el guanyador d'aquella funesta i manipulada assemblea.

El comte i la seva família van acabar refugiats al castell de Balaguer, on van haver de patir un dur setge de tres mesos per part de les tropes reials. La rendició del comte es va produir el 31 d'octubre de 1413. Va ser arrestat i a partir d'aquí s'inicia el seu periple per diferents presons del regne de Castella i la Corona d'Aragó, per acabar morint al castell de Xàtiva l'1 de juny de 1433. En aquell moment moria l'home i naixia el mite, tot i que en els darrers anys de vida no li van faltar adeptes i defensors, com Anselm Turmeda, que li va dedicar els versos amb els quals hem iniciat aquest apartat, amb els quals cantava per un alliberament que mai es va arribar a produir¹³³. La seva família va patir una duríssima repressió. La infanta Isabel, la seva muller, va veure com li arrabassaven les filles i es va passar uns quants anys demanant clemència, mentre que Margarida de Montferrato, acusada de crims de lesa majestat, va acabar reclosa de per vida al castell de Morella, on va morir el 1420.

Ferran d'Antequera va liquidar el comtat en poc temps, i va vendre les seves propietats a diferents cavallers i famílies potentades del moment, un desmantellament que va acabar de consumir el seu successor i fill, Alfons el Magnànim. Tanmateix, el procés més interessant des del nostre punt de vista és el dels moments immediatament posteriors al setge i l'entrada de les tropes castellanques a Balaguer, que van suposar l'espoli i confiscació dels béns mobles conservats al

de aquel punto adelante tuvo tantos trabajos y cosas en que entender, que le dieron poco ó ningun lugar de cumplir la disposición del conde" (MONFAR 1853, II, 270).
132. Tres dies després, el sobirà es va adreçar al batlle de Lleida per ordenar-li que fes fer 100 brandons de cera, de cinc lliures de pes cadascun, per a la sepultura del comte d'Urgell (GIRONA 1915, 625, doc. 14).

133. La flama urgellista sembla que encara es manté viva al *Curial e Güelfa*, de mitjan segle XV, on apareixen retratats personatges molt propers al comte i, a més, Monferrato és el territori on s'enamora i es forma el protagonista de la novel·la (ESPADALER 2002, 65-66).

palau de Balaguer i en altres residències dels dominis de la família. Malgrat que en nombroses ocasions s'ha afirmat que el Castell Formós va ser completament anorreat arran del setge i el posterior pillatge per part de les tropes de Ferran d'Antequera¹³⁴, existeix una notícia que permetria posar-ho en dubte. El 2 de desembre de 1413, just un mes després de la rendició, el rei Ferran informava sobre la seva intenció de desplaçar-se a Balaguer, juntament amb la seva muller, l'hereu i altres persones. Per això, havia ordenat que fossin instal·lats llits, taules i altres coses necessàries per a la seva vinguda (GIMÉNEZ 1901, 360-361, doc. CLXXXIX). Cal deduir que si el castell hagués estat completament destruït el monarca no efectuarija aquesta petició. I cal deduir també que, malgrat els danys que s'haguessin pogut ocasionar, la residència era encara prou sòlida i digna com per hostatjar temporalment un rei i la seva família¹³⁵. En qualsevol cas, un parell de tradicions no documentades ens parlen sobre un posterior pillatge d'elements petris del castell, i caldrà, però, veure fins a quin punt són certes. Una d'elles la recull Diego Monfar al segle XVII, quan va afirmar que al claustre alt del monestir de Poblet s'havien aprofitat columnes procedents del Castell Formós, així com al palau reial del mateix monestir, en concret a "las piedras de las ventanas" (MONFAR 1853, I, 340). Sembla difícil donar credibilitat a aquestes qüestions, especialment a la segona, ja que és sabut que el palau es va construir en temps de Martí l'Humà, i que les finestres es van col·locar sota la direcció del mestre d'obres Arnau Bargués.

La segona de les informacions que comentem és més tardana i gira al voltant d'un aprofitament d'elements constructius al convent de Sant Domènec de Balaguer, en el marc del procés de reforma endegat després del setge de 1413¹³⁶. En aquest cas, la font és Ferran Timoneda, un erudit del darrer terç del XIX que, a banda d'esmentar el que havia dit Monfar sobre el monestir de Poblet, també va recollir una tradició que deia que les columnes de les galeries del Castell Formós van ser col·locades al claustre de Sant Domènec. Timoneda també comenta que alguns balaguerins defensaven que l'origen d'aquest lapidari emprat al monestir es trobava a la propera "casa de la comtessa", proposta que ell descartava perquè a les ruïnes del Castell Formós s'havien localitzat fragments de columnes similars, i també en dues cases de la falda del castell, encastades als murs (TIMONEDA 1880, 90; SANAHUJA 1965, 280)¹³⁷.

Pel que fa als béns mobles, sabem que després de la rendició del comte Jaume es va aixecar un inventari general "del argent e del altre moble que fou de Don Jayme durgell e del comte son pare", però no l'hem conservat (GIMÉNEZ 1901, 376-377, doc. CCXI). Sí que tenim coneixement, tanmateix, d'una relació dels joiells custodiats al Castell Formós de Balaguer (vegeu apèndix), així com una sèrie de notícies esparses que ens il·lustren sobre altres béns intervinguts a la família a les diferents residències del comtat. El més interessant és el primer, al qual ja hem fet al·lusió en pàgines anteriors, ja que la majoria d'aquestes peces havien estat encarregades pel comte Pere i Margarida de Montferrato. És possible que les peces relacionades en aquest llistat siguin les mateixes que els comtes van empenyorar just a l'inici del setge, abans

134. El primer historiador en posar-ho de manifest va ser Monfar que, com en molts altres moments de la seva obra, segueix La fi del comte d'Urgell, un controvertit text en forma de crònica i to novel·lesc que diu el següent sobre aquest episodi: "Decontinent que lo rey fou dins la ciutat, ell donà a alguns castellans, qui ab ell éran entrats, lo palau del compte e tots los béns que dins aquell éran, a saco e a barreix. E, de fet, aquells castellans entraren dins lo palau, e tots los béns qui en aquell éran an molta crueltat e ab grans crits e avalots barrejaren" (SALAS 1931, 34).

135. Sabem també que algunes dones del casal d'Urgell van passar el Nadal de 1418 a Balaguer, acompanyades de la reina Maria (JÀVEGA 2012, 101), del que podria deduir-se que potser van hostatjar-se al Castell Formós.

136. El monestir va resultar molt malmès a resultes del setge. En el procés de reconstrucció, fins i tot, es va implicar Ferran d'Antequera fent alguna donació econòmica.

137. Després de Timoneda, aquesta tradició fou recollida per Gaietà Barraquer, quan menciona que les columnes del claustre de sant Domènec "formaron un día la hermosísima galería del palacio señorial de los Condes de Urgel, asentado en la fronteriza loma del otro lado del río" (BARRAQUER 1906, II, 93).

de l'agost de 1413, i que Ferran d'Antequera, en assabentar-se, va embargar (GIMÉNEZ 1901, 342-343, doc. CLXIII). També hem d'afegir a la llista aquells béns que la família va vendre o utilitzar per finançar-se militarment durant el setge de Balaguer, com "certa quantitat de argent et dor et pedres" que un dels testimonis interrogats durant el procés contra el comte d'Urgell, Bernat de Lorac, va reconèixer haver portat a terres franceses i venut per 4.000 florins (BOFARULL 1868, I, 200-202).

Cal pensar el mateix per als objectes de luxe i metalls preciosos intervinguts a Jaume i la seva família a la ciutat de Tarragona. Per una carta del 13 de novembre de 1413 enviada per Ferran d'Antequera a l'arquebisbe de Tarragona, sabem que en aquella ciutat els comtes tenien "alguns joyells diners e bens", que havien estat deixats en custòdia a diverses persones. El monarca ordenava que fos feta una crida perquè fossin lliurats i es retinguessin. Es va adreçar al Veguer de Barcelona amb idèntic objectiu, per tal que es fes "crida pública que tot hom qui tinga en comanda deposit ó penyora alguns joyels diners robes e bens de Jacme durgell o de la infanta sa muller o de la comtesa sa mare o de ses sors", i que fossin entregats (GIMÉNEZ 1901, 357-358, doc. CLXXXV-CLXXXVI). També va escriure a Francesc Saplana, mercader de Barcelona, qui sembla que tenia en possessió algunes joies d'or, argent i altres béns dels comtes (GIMÉNEZ 1901, 361, doc. CXC). En terres del comtat, sembla que on més s'acumulaven béns d'aquest tipus era a la residència de Castelló de Farfanya¹³⁸. Per una lletra del rei del 24 de novembre del mateix any sabem que s'havia aixecat un inventari exhaustiu, que tampoc hem conservat. En aquesta carta Ferran reclamava a un tal Ferran Morales que li fossin lliurades "algunas cosas assi de libros como de robes del inventario que vos tenedes en aquexe castiello las quales havemos muy necesarias" (GIMÉNEZ 1901, 358-359, doc. CLXXXVII).

Sembla que aquesta política es va tornar un xic més laxa a partir de 1414. El gener d'aquell any el rei va efectuar una donació de 600 florins a la comtessa Isabel per tal de "quitar algun argent e altres coses que tenie empenyorades". Tanmateix, l'objectiu era paradoxal: que la infanta disposés de liquiditat per poder desplaçar-se a Saragossa a presenciar la coronació de Ferran com a rei d'Aragó (GIMÉNEZ 1901, 362, doc. CXCI)¹³⁹. Per aquelles mateixes dates el monarca va ordenar que fossin restituïts a les dones de la família alguns dels béns que els havien estat confiscats a les residències comtals d'Àger i Castelló de Farfanya. En aquest sentit, el 10 de gener de 1414 Ferran d'Antequera ordenava que fossin lliurats a la comtessa Isabel tots els béns que li van ser intervinguts al castell d'Àger, tret dels llibres. Al dia següent el monarca feia el mateix amb els béns de la residència de Castelló de Farfanya, que havien de ser retornats a la comtessa Margarida i la seva filla Elionor. En aquest cas, el rei Ferran descartava del retorn "la capa e la casulla de la capella, los docers e cosins blaus obrats de perles, un drap de ras hun ha istoriada una casa de cervo, tots los libres e tots blats e vins. Car nos volem que aquestas cosas vos returets o tingats en nom nostre" (GIMÉNEZ 1901, 364-365, docs. CXCV-CXCVI). Crida l'atenció que el rei retingui els llibres per a ell, cosa que ens parla sobre les inquietuds bibliòfiles del monarca.

L'avidesa de Ferran davant determinats objectes era evident. Abans de la rendició del comte d'Urgell ja va mostrar interès per les joies de la família, atès que el 2 d'agost de 1413 escrivia des de Tàrraga al seu fill, el futur Alfons el Magnànim, comunicant-li que havia pogut saber que en aquella vila n'hi havia moltes empenyorades, i demanant-li que fes gestions

138. Després del compromís de Casp, el palau de Castelló de Farfanya va ser escollit per Margarida i la seva filla Elionor com a lloc de residència, mentre que l'altra filla, Cecília, s'estava al palau de Balaguer acompanyant a Isabel, la muller de comte Jaume (COSTAFREDA 2013, 140).

139. Del 25 de febrer data un document similar en què el rei concedia a la comtessa Margarida 200 florins perquè pogués desempenyorar robes, argent i altres objectes (GIMÉNEZ 1901, 367, doc. CC).

per assabentar-se qui les posseïa¹⁴⁰. Un cop aconseguida la rendició de Balaguer el 31 d'octubre de 1413, va sol·licitar que li fossin trameses diverses perles i pedres fines igualment empenyorades pels comtes, ja que pretenia incorporar-les a la corona que havia de lluir a la cerimònia de la seva coronació celebrada a Saragossa l'11 de febrer de 1414. La previsió del rei Ferran en la confecció d'aquesta corona fou gran, ja que l'orfebre a qui es va encarregar la feina, Bernat Ferrer, ja hi treballava des de dies abans de la caiguda de Balaguer. Ateses les circumstàncies del seu accés al tron, el gest té evidents connotacions simbòliques, ja que la cerimònia pretenia reforçar la seva legitimitat i ser una demostració de força davant els seus súbdits (BOFARULL 1868, II, 435; VENDRELL-MASIÀ 1956, 175; TINTÓ 1980, 143-148; SALICRÚ 1995, 708 i 735-736)¹⁴¹.

Ferran va mostrar també gran interès per fer-se amb un espectacular fermall amb tres balaixos i tres grans perles, al qual ja hem fet al·lusió, que Margarida de Montferrat havia empenyorat a Barcelona davant Joan de Pròxida. El rei s'havia assabentat de la seva existència, i per això demanava el 7 de juliol de 1414 a Mn. Diego Fernández de Vadiello que el rescatés pagant la quantitat de 1.500 florins, una suma que ens il·lustra sobre la gran rellevància d'aquest objecte (GIMÉNEZ 1901, 375, doc. CCIX). Ho tornem a comprovar amb un altre dels objectes més luxosos de la família, una impressionant creu d'altar d'or, amb perles, safirs i altres pedres precioses, propietat també de Margarida, i que Ferran va fer retirar de l'inventari general de béns comtals per tal de regalar-la a la seva muller (GIMÉNEZ 1901, 377-378, doc. CCXII). Al març de 1415 va mostrar igualment interès per recuperar "una corona daur e de pedres fines qui fon de la comtessa durgell o de don Jayme durgell son fill", la qual restava en possessió d'un botiguer de Balaguer (GIMÉNEZ 1901, 379, doc. CCXV). Un cop mort Ferran, i quan ja havien transcorregut cinc anys i escaig del setge i la desfeta del comtat, al març del 1419, la comtessa Isabel encara feia gestions amb l'hereu del rei Ferran, Alfons el Magnànim, per tal de reclamar els 30.000 florins del valor de les joies que se li havien incautat anys enrere (GIMÉNEZ 1901, 392-394, doc. CCXXX).

Malgrat la despossessió a la qual es van veure abocades les dones de la família, en anys venidors tenim constància de la possessió de joielli que no sabem si ja eren propietat del comte Pere i Margarida, si van ser adquirits per Jaume o Isabel, o si van arribar a mans de les hereves amb posterioritat al desmembrament del comtat. És el cas de Cecília d'Urgell, filla del comte Pere, que al seu testament de 1457 ordena la venda d'una creu amb un robí i perles, així com d'una luxosa "capsa de corallo cum quibusdam lapidibus pretiosis sive finissimis et etiam cum quibusdam tabulis auris cum margaritis sive perulis et lapidibus pretiosis sive finissimis, vocatis balays", per tal d'obtenir diners destinats al seu sepeli, que s'havia d'efectuar al monestir de framenors de Barcelona. Al testament s'esmenten altres joielli de la seva propietat, com un anell d'or, diamants i robins, i també un portapau de plata que havia encarregat a un artesà de Sant Celoni¹⁴². És interessant

140. Pocs dies després, l'infant li responia que havia localitzat algunes persones que tenien joies i altres béns del comte, la seva muller i la seva mare, i que els havia embargat. Des del mateix setge de Balaguer, el 27 d'agost el rei Ferran li tornava resposta agraint-li les gestions practicades i la tramesa de "lo memorial (...) sobre los empenyoraments dels joyels". Vegeu els documents a LÓPEZ 2004, 36, doc. 13; 74, doc. 65; 82, doc. 75.

141. Convé no oblidar que les dones de la família comtal van ser obligades a assistir a la coronació, on van haver de suportar humiliacions com aquesta i altres de més explícites, com la representació als carrers de Saragossa d'un entremès alegòric que evocava la presa de Balaguer i la derrota del comte Jaume. Per la realització d'aquest entremès es va escenificar l'enfrontament entre "una villa fecha de madera sobre carretones (...) que parecía verdaderamente que estaban dentro casas, e tejados, e torres", que representava a la ciutat de Balaguer; i dos castells en cadascun dels quals "estava una como manera de tienda que eran de madera". Un representava la tenda que Ferran d'Antequera va muntar als afores de Balaguer, i l'altre la del duc de Gandia, un altre dels protagonistes del setge. Cadascun d'aquests castells posseïa un enginy que llençava "pellas tan grandes como la cabeza de un mozo de diez años, que era[n] de cuero, llenas de borra como pelotas, e tirava la villa colombardas con los ingenios" (FERRER 1995, 417-424).

142. Sobre aquestes joies i la personalitat de Cecília vegeu COSTAFREDA 2011, 277-303.

3

O rei o res.
La fi del comtat d'Urgell

Els comtes d'Urgell,
promotors artístics

Fig. 7. Escut partit amb les armes d'Aragó i Urgell en un dels embigats amb revoltons de guix del claustre de l'antic monestir de sant Llorenç de Morunys. (Foto: Alberto Velasco)

assenyalar que Cecília residia a la torre de Bellesguard, una antiga residència reial que havia adquirit el 1446 i que va ser erigida pel rei Martí. El monarca la va decorar, en part, d'acord a criteris estètics d'ascendent morisc, com el comte Pere va fer al Castell Formós de Balaguer. A Bellesguard, segur que Cecília se sentia —ni que fos una mica— com a casa.

Per acabar, voldriem fer al·lusió a un darrer projecte que, malgrat no tenir res a veure amb els principals protagonistes de la nostra història, pot esmentar-se aquí en forma d'epígon. Ens referim a dos embigats amb revoltons de guix conservats a l'antic monestir de Sant Llorenç de Morunys, en dues de les estances adjacents al claustre¹⁴³. Ambdós sostres van ser efectuats amb els mateixos motlles, i d'aquí que presentin els mateixos motius. Es tracta de les característiques decoracions alveolades de claraboia, típiques del gòtic flamíger, combinades amb la representació de diferents emblemes heràldics¹⁴⁴. Trobem cinc escuts caironats diferents. El primer és el més interessant per a nosaltres, ja que és un escut partit amb les armes d'Aragó i Urgell (Fig. 7). A banda, localitzem emblemes amb les armes d'Aragó, un altre amb els cards, un amb les armes de la ciutat de Barcelona i un darrer amb la flor de lis omplint el camper. Totes aquestes armes són les

143. Volem agrair la informació que sobre aquests sostres ens va proporcionar Jaume Adam, coincidint amb la nostra visita a sant Llorenç de Morunys.

144. La decoració s'ha de relacionar amb la que mostren uns fragments de guix localitzats a sant Andreu de Maians (Bages), procedents d'un sostre corresponent a alguna de les capelles laterals del temple (SITJES 1999, 21, fig. 1); i també amb alguns dels fragments del monestir de Santes Creus (COMPANYS-MONTARDIT 1988-1989, 20-21; COMPANYS-MONTARDIT 1991, 430). També poden posar-se en connexió amb una obra aragonesa uns anys anterior, les guixeries aparegudes recentment al palau arquebisbal de Saragossa, corresponents a la capella que va fer aixecar l'arquebisbe Dalmau de Mur cap a 1445-1446 (IBÁÑEZ 2012, 72-79).

pròpies del llinatge dels Cardona —tret de les de Barcelona—, que les van anar incorporant a la seva heràldica a través d'enllaços matrimonials. Cap a finals del segle XV algun membre dels Cardona ja combinava totes elles en un complex escut heràldic, juntament amb altres (RIQUER 1983, I, 269-270 i 319-322; II, 364, fig. 252), però en aquests embigats es va preferir presentar-les per separat. Ambdós sostres es van obrar cap a l'any 1500¹⁴⁵, en el marc de les reformes que Jaume de Cardona, administrador del priorat de Sant Llorenç de Morunys, i la duquesa de Cardona van promoure al monestir (RIU-SEGRET 1969, 353; RIU 1981, 250-251, doc. 39). Jaume era fill de Joan Ramon Folc III de Cardona (1418-1486), que el 1445 es va casar amb Joana d'Urgell (†1452), filla de Jaume el Dissortat (COSTAFREDA 2011, 287-289)¹⁴⁶. Aquest matrimoni justifica la presència de l'emblema dels Urgell als nostres embigats, que es repeteix en altres de la mateixa zona ja que els artesans van emprar els mateixos motllos per a la seva execució¹⁴⁷. Això fa que, exceptuant aquelles obres de cronologia extemporània, aquest conjunt de sostres de la vall de Lord esdevingui la darrera ocasió en què l'escut partit amb els pals d'Aragó i l'escacat d'Urgell es va representar en una obra d'art.

145. Fins ara s'havien datat al tombant dels segles XV i XVI (RIU 1987, 47-49, figs. 5-8; HERRADA-REGÀS 2012, 29-32).

146. Sobre Jaume de Cardona vegeu COSTA 1959, I, 215; RIU-SEGRET 1969, 352-353.

147. Ens referim al sostre de l'Ajuntament vell de Sant Llorenç de Morunys, obrat cap al 1541; el de cal Patrici, un edifici emplaçat al davant de l'anterior; i el sostre de casa dels Pasquïets, al terme de La Coma i la Pedra (HERRADA-REGÀS 2012, 37-41 i 45-47).

3

Apèndix documental

O rei o res.
La fi del comtat d'Urgell

Els comtes d'Urgell,
promotors artístics

Balaguer, 1413.

Béns confiscats al comte Jaume el Disortat.

Ref.: GIMÉNEZ 1901, 359-360, doc. CLXXVIII

Primerament una gran copa d'argent daurada ab son sobrecop ab smalts dintre de corones blaves e un smalt ab un pinyo de smalt blau sobre lo cobertor ab una garlanda de fulls en lo dit seu cubertort pesant X marchs quatre onzes e miga.

Item un barral smalta ab ses corretges d'argent pesant XVIII marchs III onzes I quart.

Item. un altre barrall d'argent daurat ab una correga de seda vermella platonada pesant XI marchs V onzes un quart.

Item. un pitxer daurat smaltat e senyalat ab un pinyo de flor de lir pesant VIII marchs VII onzes VIII quarts.

Item. una copa daurada gallonada ab son cobertor reparada ab una garlanda de fulls pesant VI marchs I onze miga.

Item altre copa daurada fora a forma de calzer smaltada.

Item. un altre ab III peus daurada ab smalt en lo mig ab senyal d'urgell e de Muntferrat.

It. altre copa daurada ab son cobertor ab una corona orlada ab dos smalts dintre ab un pinyo blau.

It. dos canalobres d'argent daurats en la I dels quals ha tres smalts ab armes d'urgell e en laltre no ha algun.

It. un pitxer rodon ab son cobertor smaltat.

It. un scalfador de mans daurat rodon picat.

It. un sotabaci blanch ab armes dintre de Muntferrat e d'urgell.

It. un pitxer daurat ab VIII smalts ab cobertor ab son pinyo blau.

It. una fontana daurada ab VIII lehons en los peus e ab un orifany sobre en lo cap lo qual porta un castell ab diverses besties ab los smalts d'urgell.

It. una copa ab son cobertor d'argent daurada ab dos senyals d'urgell ab corona e angels entorn ab son pinnacle en la summitat del qual es sent Miquell.

It. un saler ab XI peus fet a Gallens cubert ab pinyo blau.

It. un pitxer daurat ab un griu ó griffo e sobre en lo sobrecop es un angel ab un cartell.

It. altre copa ab son cobertor daurada ab un garlanden e de sobre una aguila e ab III angels en los peus.

Item. una altre copa daurada ab son cobertor ab III torres en los peus ab son garlanden ab angels sens pinnacle.

It. dos copes daurades dintre ab tres lebres en cascu peu.

It. dues copes daurades dintre ab III peus cascuna.

It. altres dues copes semblants dels prop dites.

Item. quatre bulles de adarga cascuna ab senyal de Muntferrat.

Item. quatre platers petits d'argent blanch.

Item. una copa d'argent daurada ab peu larch smaltada ab diverses pedres menudes de diversas colos.

It. un pitxer daurat ab diverses smalts e ab diverses pedras.

It. dos peus de confiters en alguna part daquelles daurats.

It. una caçola d'argent blancha.

Item. una copa d'argent daurada ab cobertor los quals copa e cobertor son esmaltats en alguna part.

It. un gobell d'argent daurat ab son cobertor.